

Анастасія Лисивець

**СКАЖИ ПРО
ЩАСЛИВЕ
ЖИТТЯ...**

Анастасія Лисивець

**«СКАЖИ
ПРО ЩАСЛИВЕ
ЖИТТЯ...»**

Київ • 2019

УДК 821.161.2'06-94:94(477)“1932/1933”
Л63

Лисивець А. І. (1922–2011).

Л63 «Скажи про щасливе життя...» / Анастасія Лисивець ;
упоряд. Н. Білоцерківець. — Київ : К.І.С., 2019. — 104 с.

ISBN 978–617–684–246–0

В основі збірки — спогади Анастасії Лисивець про Голодомор. У них дивовижним чином поєднані зворушлива простота і щирість, навіть певна наївність оповіді простої сільської дівчини, на долю якої випали трагічні випробування, і водночас — блискучий письменницький хист, досконале чуття композиції, неймовірно точно й пронизливе відчуття деталей, живої фрази, драматичної ситуації. Твір писала в 70–80-ті роки минулого століття сільська вчителька «в шуфляду», без жодних надій на прижиттєве опублікування, і, ймовірно, це теж додає йому неповторної інтонації й цілковитої переконливості як суто літературного, так і важливого історичного документу.

УДК 821.161.2'06-94:94(477)“1932/1933”

Упорядкувала *Наталка Білоцерківець*

НЕ ДЛЯ ПРОДАЖУ

ISBN 978–617–684–246–0

ЗМІСТ

<i>Микола Рябчук.</i> Лікування амнезії	4
<i>Віталій Огієнко</i> Прочитати універсальну історію всіх жертв Голодомору	11
<i>Анастасія Лисивець.</i> «Скажи про щасливе життя...»	15
<i>Наталка Білоцерківець.</i> Пережите й не забудьте.	85
<i>Віталій Огієнко</i> Коментар.	87

Лікування амнезії

1

Уявіть собі вірменина чи єврея, котрий досяг би зрілого віку, здобув освіту, прочитав чимало книжок, а проте так нічого б і не довідався про катастрофу, котра спіткала їхні народи зовсім недавно – одне-два покоління тому.

В Україні мільйони людей – переважна більшість населення! – зростали, навчались, виховували дітей та онуків, нічого (чи майже нічого) не знаючи про геноцид, доконаний на їхніх безпосередніх предках сталінським тоталітарним режимом. Точна кількість жертв штучного голоду, організованого комуністами в 1932–33 році, невідома. Померлих селян скидали до спільних могил без належної реєстрації. Або ж записували померлими від різних хвороб – аби лише не від голодного виснаження.

1937 року в ССРСР відбувся, однак, загальний перепис населення і його дані виявились настільки викривальними для режиму, що їх було знищено, а самих переписувачів оголошено саботажниками – і теж знищено. Будь-яка згадка про голод кваліфікувалася як «наклеп на соціалістичну дійсність». В ССРСР це був кримінальний злочин, за який належало від 5 до 15 років концтаборів.

Я сам виростав у родині, де про голод не говорилося. Хоча про нього знали і батько, і мати. Ба більше, мати сама пережила цей голод на Харківщині, втративши батька й усіх сімох своїх братів і сестер. Власне, вона втратила тоді й більшість своїх односельців. Мертві чи

напівмертві села були досить типовим явищем в Україні навесні 1933 року.

Про голод батьки розповіли мені допіру в дорослому віці, коли я вже був студентом. Причому мати, підозрюю, цілком щиро вважала, що голод не був замовлений із Москви, а став лише результатом зловживань на місцях, надмірної запопадливості місцевих комсомольців та комуністів, котрі відбирали в селян не лише збіжжя, а й будь-яку їжу. А те, чого не могли забрати з собою, – нищили.

Мати була комуністкою і, за словами батька, щиро плакала, як і більшість советських людей, коли 1953 року помер Сталін. «Ти дурна, – казав батько, – він угробив цілу твою родину, знищив твоє здоров'я, а ти за ним плачеш!..»

Батько був родом із Луцька, із «польської» України, і, як і більшість західняків, ніколи не мав особливих симпатій ані до Сталіна, ані до советської влади, ані до комунізму. Може, якби не він, я так би й залишився при материній версії тих подій, котра великою мірою збігалася з офіційною, сором'язливо прийнятою після хрущовських викриттів так званого «культу особи Сталіна». Головний наголос у цій версії клався на погані погодні умови та кепський врожай, а також на саботаж куркулів, котрі начебто опиралися колективізації. Мати про це не згадувала – та й не могла згадувати, бо, як я потім довідався, врожай того року був цілком нормальний, а колективізація в ССРСР, разом із «опором куркулів», закінчилися ще за кілька років до того. Зате наголос на «місцевих зловживаннях», «перегінах», був спільним для обох версій подій, офіційної і приватної.

Без документів, без доступу до архівів заперечити цю інтерпретацію було складно. Допіру наприкінці перестройки, завдяки гласності та поступовому відкриттю архівів, українці змогли не лише говорити відкрито

про штучний характер голоду, а й посиляться при тому на переконливі докази: листи Сталіна, де він неодноразово закликає своїх підручних «покарати» й «провчити» українських селян, а також телеграми з Москви із наказами не випускати селян із охоплених голодом територій – позбавляючи їх тим самим змоги порятуватися від голодної смерті.

Моя мати тяжко хворіла ціле життя і померла у віці 53 роки – коли я був ще надто молодим і дурним, аби видобути від неї детальні спогади про ті події. Припускаю, що це було б нелегкою справою, бо такі спогади – не просто болісні й травматичні, а й, найгірше, позбавлені будь-якої героїки. Голод дегуманізує людину, опускає її до тваринного, суто біологічного стану, ба ще страшніше – спонукає до трупоїдства і людоджерства. Голодна смерть не лише моторошна, а й принизлива, бо ж вичавлює поступово з людини усе людське.

Те сталіністське приниження виявилось для українців подвійним. Їх було не просто опущено до тваринного стану, а й наказано забути про це, стерти з пам'яті, ба гірше – полюбити своїх мучителів, восхвалити їх у віршах і прозі, у щоденних присягах на вірність Партії, Сталіну і Москві. Жоден режим не додумався до такого: примусити жертву прийняти щоденне гвалтування як норму та ще й перейнятися до гвалтівника палкою любов'ю.

2

На тлі цієї глибокої психологічної травми усі інші проблеми виглядають менш принциповими: сім мільйонів українців загинуло, а чи «всього лиш» три; був це геноцид, спрямований саме проти українців, а чи «всього лише» проти селян. Саме це питання, у певному сенсі, тавтологічне, адже в той час понад 90% селян були етнічними українцями, а майже 90% українців були селя-

нами. Зневажливе ставлення більшовиків до селян добре знане. У випадку Сталіна і поплічників воно транслювалося не лише в політичну недовіру, а й в особисту погорду та ненависть. У низці листів Сталін вимагав покарати селян за нібито «саботаж» – чим жорсткіше, тим краще. А що опір українських селян був особливо завзятим, Сталін логічно пов'язував цю затятість зі зловісним впливом «українського буржуазного націоналізму». «Ми можемо втратити Україну!» – писав він до Кагановіча, параноїдально перебільшуючи загрозу внутрішньої «націоналістичної змови» та міжнародних домовленостей між підступними «петлюрівцями» та ще підступнішими «білополяками».

Жоден із цих страхів, звичайно, не був цілком безпідставним. З одного боку, Україна як найбільша після Росії советська республіка мала досить амбітну місцеву еліту з давнім і до кінця ніколи не викоріненим апетитом до більшої автономії щодо Москви чи Петербурга. Ця еліта під кінець 20-х років отримала, завдяки політиці українізації, доволі широку мережу квазінаціональних інституцій та значну кількість кадрів, «національних за змістом» і комуністичних «за формою» (а не навпаки, як задумувалося ініціаторами «коренізації»). А з іншого боку, «польська загроза», хоч яка ефемерна, підживлювалася цілком реальним досвідом недавнього співробітництва між Петлюрою і Пілсудським (1919–20) та, загальніше, доволі сумнівною легітимністю советської (а перед тим російської) окупації українських земель, відібраних від Польщі.

Таким чином «українське питання» слід було вирішити раз і назавше, так само як і питання селянське. В обох випадках, однак, «остаточне вирішення» передбачало не цілковиту екстермінацію «проблемної» етнічної чи соціальної групи (як у випадку «остаточного вирішення» єврейського питання нацистами), а «лише» її цілковите – беззастережне й необоротне – підкорення.

Масова екстермінація не була головною метою, а «лише» інструментом такого підкорення. Советам ішлося насамперед про ліквідацію певних («ворожих», як їм видавалося) груп, але не конче – всіх приналежних до тої чи тої групи індивідів.

Під цим оглядом їхня політика засадничо відрізнялася від нацистської. Совети не мали надмірної обсесії щодо расової, етнічної чи навіть класової чистоти. Селяни як клас незалежних власників і виробників справді мусив бути тотально знищений, але селяни як індивіди могли й навіть мусили вижити – за умови беззастережного прийняття нової соціальної ідентичності: колгоспних рабів. Так само й українці – як нація з окремою (засадничо відмінною від російської) самосвідомістю, з власною високою (а не лише фольклорною) культурою та перспективою (бодай потенційною) самостійного політичного розвитку – мусили бути повністю ліквідовані. Але як індивіди українці могли вижити – за умови беззастережного прийняття нової-старої ідентичності, насадженої імперією: ідентичності малороса чи, як каже Юрій Андрухович, совоукра, такого собі хохлацького П'ятниці, що покірно приймає мовну, культурну і політичну вищість великоруського Робінзона.

Сталін, кажуть, нарікав Хрущову, що українці занадто чисельні, аби їх усіх можна було депортувати, як кримських татар чи чеченців. Він не прагнув знищити їх геть усіх фізично, хотів лише покарати й приборкати. З формального погляду, як стверджують декотрі вчені, це не був геноцид. Лише – колективна лоботомія, застосована до цілої нації. Щось на зразок процедури, яку проробили з героєм Джека Ніколсона та Кена Кізі в кінці «Польоту на зозулиним гніздом».

3

Психологічна травма, пережита мільйонами українців, породжує й досі неусвідомлені колективні неврози. Не здолавши їх, досить важко говорити про суспільну згуртованість, про нарощування соціального капіталу і, взагалі, формування повноцінної нації.

Тож зрозуміло, що, як тільки з'явилася змога, українські історики, літератори, а почасти і політики заходилися реанімувати пам'ять, лікувати амнезію – публікувати документи, дослідження, а головне – записувати свідчення тих, хто вижив.

Українські селяни були землеробами, а не книжниками, і навіть якщо вміли читати й писати, то все одно не вели щоденників і, тим більш, не рефлексували над політичними, історичними та філософськими проблемами. Нечисленна інтелігенція, яка могла озвучити їхні переживання і їхній досвід, була майже повністю винищена, а та, що лишилася, була залякана до півсмерті.

Тим більш цінними є ті нечисленні спогади, що поєднують у собі непідробну автентику й драматизм пережитих подій із певним оповідним блиском, що проявляється насамперед в інтонації, чутті фрази, в увазі до буденних і водночас значущих, по-своєму символічних деталей. Невеличка книжечка простої сільської вчительки Анастасії Лисивець належить саме до таких документальних шедеврів. Десятилітньою дівчинкою пережила вона Голодомор у своєму селі, втративши батька, матір, сестру, брата. Смерть найближчих людей відтворюється у тексті з жорстокою невблаганністю давньогрецької трагедії. Яскраві характери односельців, складні соціальні взаємини, бурхливі емоції від пережитого передаються напрочуд ощадливо, вельми лаконічними засобами – точно й пронизливо.

Спогади писалися в середині 70-х років – не для друку. Авторка, власне, й не сподівалась тоді, що про Голодомор можна буде коли-небудь говорити відкрито, без побоювань потрапити у тюрму за «антирадянську агітацію й пропаганду». Вона писала спогади для нащадків – на прохання своїх дорослих уже дітей та чоловіка, котрий так само працював учителем. Під час перестройки спогади вийшли друком у журналі «Вітчизна», а невдовзі й окремою книжкою, яка була після того кілька разів перевидана й перекладена кількома європейськими мовами.

Сталін, кажуть, любив повторювати, що смерть однієї людини – трагедія, смерть мільйонів – лише статистика. Спогади Анастасії Лисивець про Голодомор повертають бездушній статистиці трагічний вимір, а нам усім – щось більше, ніж просто знання про трагедію. Ризикну це назвати катарсисом.

Микола Рябчук

Прочитати універсальну історію всіх жертв Голодомору

Ви тримаєте в руках насправду унікальну книжку. Вона написана доступною мовою, а отже її може сприйняти велика аудиторія. Вона дуже точно передає історичну дійсність початку 1930-х років в Україні та нікого не залишить байдужим через свою емоційність. Нарешті, ця розповідь написана інакше, ніж фундаментальні історичні праці і товсті збірники документів. Її авторка, Анастасія Лисивець, що сама пережила голод, описує ті часи з погляду не переможця, не стороннього очевидця, не історика, який працює з джерелами. Вона розповідає історію жертви, в основі якої лежить її безпосередній досвід голодування та страждання.

Але справжня унікальність цієї книжки полягає в тому, що вона, можливо, як жодна інша, у концентрованому вигляді розповідає історію найбільшої трагедії українців – Голодомору. Фіксуючи на папері свою особисту історію, мабуть, сама того не до кінця розуміючи, Анастасія Лисивець написала свого роду універсальну історію всіх жертв голоду. Її спогади розповідають типову історію голодування, смерті і виживання мільйонів українців у 1932–1933 рр. Якщо ви хочете осягнути що таке Голодомор з погляду жертв і зрозуміти, що відчували та переживали ті, що пройшли через Великий голод, ця книжечка – для вас.

Цю книжку Анастасія Лисивець почала писати через 43 роки після пережитого. Можливо, саме ця часова перспектива дозволила їй проникнути глибше за інших у саму природу та динаміку Голодомору та описати колективний досвід усього покоління.

Втім, щоб по-справжньому зрозуміти Анастасію Лисивець, наблизитися до її істинного досвіду, відчутти його, читачеві необхідно подолати дві перешкоди. По-перше, він має дочитати цю книжку, сповнену описів людських страждань, жорстокості та смертей, до останньої сторінки. Це не пригодницький детектив, не похмурий, втім динамічний воєнний роман про події на передовій. Це – реальна історія, що викликає спочуття, ненависть, огиду. В ній немає кульмінації та немає щасливого кінця. Тут немає кінця взагалі.

У більшості навіть підготовлених людей зі стійкою психікою в процесі читання не раз з'являтиметься бажання відкласти книжку вбік. Це логічно. Люди зазвичай намагаються триматися подалі від негативних емоцій, до того ж такої концентрації та гостроти сприйняття. Це нормальна реакція людини. І не так багато людей мають сміливість заглиблюватись у такі теми, бо це викликає сильне співпереживання, яке може порушити психологічний баланс. Навіть тим, хто працює з темою Голодомору в музеях, архівах, наукових установах, складно уникнути впливу свого предмета на їхній внутрішній стан. Існують наукові дослідження, в яких показано, що такі дослідники або музейники постійно перебувають під загрозою втрати душевного спокою, що, наприклад, може знайти вихід у проявах надмірної агресивності чи нетолерантності до тих, хто виявляє в чомусь несумісні погляди. На жаль, в Україні це трапляється постійно.

По-друге, просто прочитати книжку теж недосить. Так, найпевніше, вона «зацепить за живе». Читачеві ще треба допомогти її дешифрувати, перекласти травматичний досвід авторки з мови емоцій на мову розуму. Інакше всі читачеві запитання, всі його «як?», «навіщо?», «як таке могло статися?», «хто винен?» залишаться без відповіді. А значить минуле залишиться таким же незрозумілим та розмитим. Відстань між жертвами і нинішнім поколінням залишиться такою ж неподоланною. Відбува-

тиметься лише механічне нагромадження, навіть не знання, а почуттів та сентиментів. Ба більше, є всі підстави припустити, що ці сентименти та почуття лише безконечно повторюватимуться та відтворюватимуться.

Перед видавцями таких складних історій завжди виникають питання. Як змусити читача дочитати до кінця? Як зробити так, щоб читачеві було легше дешифрувати свідчення, що дуже часто не осмислили самі автори-жертви травми, та перекласти голі емоції й відчуття на мову розуму? Нарешті, як зберегти автентичність авторського тексту та уникнути деструктивного впливу травматичної історії?

Свідчення Анастасії Лисивець – це травматичне свідчення очима жертви. Так чи інакше, воно віддалене від читачів на величезну відстань. Наше завдання полягає в тому, щоб скоротити цю відстань та наблизити сучасників до розуміння того, що пережили українці в ті роки. Для того щоб виконати всі ці завдання, використаємо такий спосіб, як коментар. Коментар дозволяє розтлумачити певний текст, зробити прочитане зрозумілішим та легшим для пізнання. Коментар аналізує текст та віднаходить там непомітні, на перший погляд, але важливі деталі. Так оригінальний текст стає доступнішим для розуміння. Після коментування текст можна вже *прочитувати*, а не лише *читати*.

Крім цього коментаря, є в книжці й інші додаткові тексти, які можна трактувати як коментарі, що додають щось до першопочаткового тексту. Ми перевидаємо цю книжку з передмовою українського інтелектуала Миколи Рябчука та післямовою доньки авторки поетки Наталки Білоцерківець.

Наш коментар спирається на дослідження психологів, які вивчають поведінкові, психологічні та соціальні наслідки впливу травми. Буде запропонована схема, що складається з 4 послідовних фаз, а саме фази безпеки, боротьби та втечі, заціпеніння та апатії, а також повернення до фази безпеки. Ці фази змінюють одна одну

єдино можливим послідовним способом. Якщо стратегії порятунку, які визначають ту чи іншу фазу, перестають працювати, то їм на зміну приходять інші, успішніші, стратегії. Ця схема побудована згідно із законами, за якими діє нервова система людини, а отже вона універсальна, її застосовують усі живі організми, які опиняються в загрозовій ситуації, пов'язаній з небезпекою життю та здоров'ю.

Буде зроблена спроба стисло переказати текст Анастасії та накласти його на згадані 4 фази. У нашому випадку хронологічно вони охоплюють період 1929–1934 рр. Так можна буде досягнути певної систематизації, що сприятиме розумінню Голодомору як унікального явища та геноциду.

Щоб зробити прочитання цих спогадів максимально комфортним, можна запропонувати три способи читання цієї невеликої книжечки. Перший – спочатку ознайомитися зі спогадами, а потім з прикінцевим коментарем, другий – читати коментар, а потім текст, і третій – читати їх паралельно. До першого способу варто вдаватися, якщо процес читання відбувається відносно легко та без ускладнень, до другого – якщо читання не вдається, і ви готові його урвати. Якщо читання основного тексту супроводжується складними роздумами, павзами, певним нерозумінням прочитаного, то варто перейти до третього способу. Така варіативність, на нашу думку, дозволить залучити до прочитання тексту якомога більше читачів, бо кожен зможе вибрати той варіант, який його найбільше влаштовує.

Насамкінець, хотілося б подякувати колегам з Українського інституту національної пам'яті за їхні поради під час роботи над цим коментарем, а особливо Вікторії Яременко та Наталці Позняк-Хоменко.

Віталій Огієнко

«Скажи про щасливе життя...»

Я народилася в люті морози кінця 1922 року в селі Березань на Київщині. Мій батько Лисивець Іван Григорович, син селянина і сам селянин, умів господарювати і охоче трудився. Як казали сусіди, працював до сьомого поту... Любив орати, сіяти, косити, пасти і доглядати коней, умів колоти кабанів, сушити сіно, молотити і віяти, любив смачний свіжоспечений хліб, гарячий борщ і молоко з-під корови. Не знаю, скільки батьковій родині належало землі до революції, але знаю, що, мабуть, зовсім мало, бо у двадцятих роках нам «дорізали», як тоді казали, щоб було шість гектарів, відповідно до кількості «їдців у сімі». В господарстві були кобила з лошам, корова, кабанець, а то й два, та кури. Мали гарний віз, якого батько зробив сам, плуг, культиватор та декілька борін. Жили ми в поганенькій хатині під соломою, з глиняною долівкою. Був і напівлісяний сарай, подвір'я теж було обгороджене лісою. За хатою — вишняк, декілька яблунь та груш і великий широколистий горіх. Під вікнами маленький квітничок...

Добре пам'ятаю, що батько завжди казав правду у вічі кому б то не було і зневажав брехунів. Багато можна говорити про батька. Скажу лише, що я любила його усім своїм дитячим серцем. І зараз люблю і бережу пам'ять про нього. Моя мати Оксана Никипорівна була молодша від батька на кілька років. Я ніколи не бачила, щоб вона гнівалася, мала на кого-небудь зло. Дуже любила дітей, своїх і чужих, любила батька і боялася його часом крутого й суворого норову. Мати працювала бага-

то і тяжко. Була вона маленька, тоненька і завжди якась усміхнена в собі. Не пригадую, чи вона коли й спала. Пам'ятаю її коло печі, рогачів, чавунів і горщиків, біля дерев'яних ночов та жлукта з ряднами й полотняними сорочками. Зі щіткою та глиною, за прядкою, із голкою в руках, сапою, граблями, лопатою, відрами. Пам'ятаю з перевеслом у руці на ниві. Пам'ятаю, як брала плоскінь з конопель

в кінці городу, як запарювала м'яту на чай, як прибирала клечанням хату, як білила полотно на озері, як мочила коноплі, як пекла млинці, як розказувала нам казки, як тихесенько співала сумні й плакала, глядячи по голівці котрогось із нас, малюків.

Дорогі тату й мамо! Я ваша дочка. Носитиму ваші образи в серці довічно. Кланяюся могилам вашим і кроплю їх гарячими сльозами...

Моя сестра Галька, молодша від мене на два роки, була дебелою дівчинкою з білявою головою й синіми очима. Як трапилося, що я залишилася жити, а вона померла — не збагну. Та про це пізніше. Любила я гратися з Галею біля хати на соломі, ковзатися на ковзанці, бігати по вулиці і по городу, садити півників і півонії біля хати, а ще лазити на шовковицю...

Мій братик Василько був наймолодший у сім'ї. Завжди по-дитячому прудко бігав у своїй полотняній сорочечці, пофарбованій бузиною. Мені та ще одному братові — Миколі, молодшому від мене на чотири роки, —

судилося якось вціліти того страшного тридцять третього року.

Батько звав мене Настею, мати — Нанею, Нанькою, дівчата-подружки — Настенькою. А назвали мене Настею з легкої руки хрещеного батька Михайла Григоровича, що доводився рідним братом моєму татові. Назвав він Настею і свою рідну дочку, і всіх дівчаток, у яких був хрещеним батьком. Його дружина, а моя дядина, Марія розповідала, що в нього була перша любов Настя, але батьки його з нею розлучили.

Що мені пригадується з самого раннього дитинства? Хата, прихаток та сіни. Бо в них стояли загадкова матеріна скриня в кутку та не менш загадкова драбина на горіще. Скриня пахла васильками і ще чимось особливим. Такого запаху, як із матеріної скрині, я більше не чула ніде й ніколи.

У маленькій хатинці (прихатку) ми жили тільки весною і влітку, а взимку там зберігалось зерно, мішки борошна, більші й менші діжечки з квасолею, пшоном, крупою та різні рукавички й вузлики. Взимку ж ми жили в хаті, де була чимала піч, на якій завжди щось сушилось: просо, гречка, жито, пшениця, коноплі, льон, якісь ганчірки, рядна, мішки. Грілись і ми, діти... Піч топили соломною, дровами ж — тільки коли кололи кабана, у сильні морози та на свята. Бувало, сидимо за теплим комином, а мати пече гречані млинці на олії, обережно викидаючи їх на білу соломку біля печі або на рушник у червоних півниках. На печі стоять торбиночка з цукром та мішечок із сушеними яблуками, сливами, грушами. Там ми й паслися потихеньку.

А батько любив коней. У нас була біла кобила, яка довго не приводила лошати. Але нарешті з'явилося на світ і маленьке — гніденька лошичка. І який уже був татко щасливий! У сараї днював і ночував. Годував, напував, чистив і пестив та все говорив про щось із ними.

У хаті був великий піл, де ми й спали всі вкупі: і діти, й батьки. Подушки, рядна, ряднини, ліжники й кожухи — усе саморобне. На покуті були дві великі ікони, якими благословляли наших батьків, коли вони вінчалися в церкві. На тій стіні, що від порога до покуті, висіло декілька фотокарток солдатів часів імперіалістичної війни. А серед них — і мій батько.

Від печі й до кутка, де кінчався піл, була причеплена під стелею жердка, на якій вішали одяг. Над самою піччю золотавили вінки цибулі. Город у нас був маленький. В кінці городу росли гарна липа й осичняк, де восени ми вишукували опеньки, а весною — дикий щавель та лободу на борщ. Тут же стояла й тринога, на якій у казанку часто варили пшоняну кашу, куліш, суп чи галушки. Варив на тринозі завжди батько зі мною та Галькою, бо весною та влітку мати завжди мала повно діла і на городі й по господарству.

Біля самої хати розкошували малина, порічки, смородина, м'ята, канупер, любисток, рожі, півники, півонія, чорнобривці. Пам'ятаю, як одного року батько задумав розбагатіти, щоб дітям, собі й матері справити нові чоботи. Батько вичитав у газеті, що м'ята корисна і що її приймає держава. Тож залишив матері грядочку на часник і цибулю, а весь город засіяв холодною м'ятою.

Ото було всій вулиці цікаво! Пахло на все село, особливо після дощу. Але м'яту недосушили, недоладували. І всі залишились у старих чоботях. Через рік із лайкою та злістю батько м'яту викидав, та посадили знову картоплю. А м'ята ще довго то там, то там пробивалася по городу, нагадуючи мені з братом та сусідам і родичам про ту необачну батькову затію.

Крім прізвища, батько мав ще й прізвисько — Крючок. Сусіди так і звали батька — Крючок Іван. Допитувалася я в баби, чому нас так дражнять, то бабуся казала, що ніби через те, що прадід першим у Березані поробив крючки-защіпки до воріт, сарая, хати...

Мати й батько змалечку привчали нас, дітей, до праці по господарству, в садку, на городі, у хаті та в полі. Мабуть, років з чотирьох я вже вміла тримати голку, вишила хрестиком рушничок, а в п'ять-шість напряла першу цівку. М'яли ми, діти, коноплі і льон, мили посуд, наводили лад у хаті й прибирали постіль, годували курей і поросят, пасли корову з телям, кобили з лошам, рвали бур'ян,

пололи грядочки... А що я була найстарша серед дітей близьких родичів, то мені доручали пасти четверо, а то й п'ятеро їхніх коней. Відводив мене на пасовище аж під недрянський ліс батько або дядько Михайло. Батько пугав коней, показував мені, де можна пасти, розстилав на горбочку біля верби мішок або ряднину, клав пугу, торбу з харчами, пляшку води, приказував, щоб у болото далеко не заходила, щоб не спала та берегла коней, і йшов додому. А я сиділа на ряднині з пугою в руках і дивилася на батька, аж поки його постать зникала за горбом.

А потім починався мій робочий день. Я сама собі розказувала казки і страшні історії, співала пісень, яких чула від матері або від дівчат на вулиці, кидала чоботята, якщо це був не холодний день, бродила по калюжах і рівчаках, рвала собі бобівник, рогозу і лепеху, підходила по черзі до коней, гладила їх, заплітала їм гриви, чіпляла до грив квіти. Училася залізати на нашу білу кобилу. Вона була розумна, з теплими гарними очима. За її доброту я давала їй

хліба зі своєї торби, а інколи й житнього пиріжка з яблуками. Мати, бувало, допитувалася, чи я все сама з'їдаю:

— Тільки хліба, доцю, не викидай, бо то гріх великий...

Як починало сонечко сідати, я вилазила на вербу й дивилася, чи не йде батько по мене. Недрянський ліс під Бакумівкою за болотом темнів, із очерету щораз голосніше озивався болотяний бугай, кумкали жаби. Пахло духмяною травою, луговими квітами. Під недрянським лісом були нива та бережок — наш і дядьків — для випасу худоби.

І ось нарешті з'являвся батько. Завжди приносив у кишені цукерки, яблуко або якийсь коржик. А одного разу приніс мені на поле гарну хустку у квіточках, сам мене запнув і сказав, що то дуже гарна хустка, що він сам її для мене вибирав і купував.

Але перед тим було таке. Одного дня батько, мати, дядько й тітка рано вдосвіта поїхали на степ жнивувати. Мені наказали берегти менших дітей і господарство. Я, звичайно, берегла, як уміла, давала свиням бур'ян, курям зерно, дітям пшоняну молочну кашу, потім задумала гарно погуляти. Накликала з усієї вулиці дітей і повела до батькового брата — дядька Петра в коноплі гуляти у схованки та в кукання. Гуляли, поки не виложили всіх конопель. Тут нагодилася баба Олександра, батькова мати, що жила недалеко од нас у другого свого сина Михайла. Баба сплеснула руками і застогнала-заойкала. Це вишло у неї так щиро і з таким жалем, що всі ми злякалися. Чужі діти розбіглися по домівках, а я з малими своїми пішла в хату. Не вечерявши, повкладалися спати. Та я тільки прикинулася, що сплю, й чула, як приїхали батько з матір'ю, як вечеряли, як поралися і як полягали.

А вранці прийшла до нас баба Олександра, повела батька й матір, щоб показати нещасні Петрові коноплі.

За хвилю мати вернулася до хати плачучи, а за нею вскочив батько з лозиною в руках:

– Ану вставай, дочко!

– Та не займай сонної, бо перелякаєш, – бідкалася мати, – я Петрові своїх конопель дам...

Та батько не слухав матері, так вишмагав мене лозиною, що й сам злякався, бо спочатку я кричала, просилася, а потім, знесилена, замовкла. Батько покинув лозину і кудись пішов, а мати плакала:

– Ой, Нанечко, ой слухайся батька, бо біда буде... Ой Нанечко, ой Нанечко!..

Десь через годину батько повернувся і хрипко сказав:

– Збирайся, дочко, поїдемо коні пасти...

Їхали ми з батьком мовчки. Він був якийсь особливо ніжний до мене. Такий ніжний, що мені було аж ніяково перед ним і ще більше соромно за вчорашнє.

А ввечері він прийшов до мене на поле раніше, ніж завжди, приніс у кишені гостинця й оту гарну хустку в квіточки. Вона довго була в мене...

Пам'ятається багато епізодів із раннього дитинства. Згадуються поїздки з батьком та матір'ю у Недру в гості або на храм (храм там справляли на Зелену неділю і на Спаса). У Недрі жили матеріні батьки й сестри, а мої дід Никифор, баба Олена, тітки Мотря, Дунька і Палажка. Вони завжди ретельно готувалися до цих та інших релігійних і народних свят, бо були віруючі і богобоязливі. Дід був у церкві дяком і мав удома чимало церковних книг, по яких я і вивчилася читати.

Найбільше нас із Галькою цікавили скрині. Кожна тітка мала свою, були вони розцяцьковані й гарні. Інколи та чи та тітка чіпляли нам свої стрічки й намиста, запинали своїми хустками й вели до церкви. Там до нас підходили знайомі, питали:

– То це вже в Оксани такі діти? Гарні, гарні діти в Оксани!

...Дід був, пам'ятаю, неговіркий, часто похмурий. Я його побоювалася. Як він одружився, у них народжувалися самі дівчатка. Дід, кажуть, казився. Кілька дітей-дівчаток померло, а чотири zostалися... Дід не злюбив свою дружину Олену і завжди на неї гримав. І от бог послав їм хлопчика. Кажуть, що дід уперше заспівав. Сам стежив, щоб сина гарно годували і зодягали, навіть пелюшки розвішував і до колиски вночі вставав... Та от уже чималим хлопцем син помер від запалення легенів. Дід мало сам не загинув від горя і жалю. Трохи просвітліло його життя, коли у моєї матері народилися Микола й Васильок.

Смерть нашої сім'ї дід сприйняв як кару Божу. І взагалі усе, що діялося на Україні в 1930-х роках, сприймав як Божу кару. І коли в 1933 році, крім мене, вижив ще й Микола, то дід це розцінив, мабуть, як Божу благодать...

І в Недрі, і в Березані були вродливі, співучі дівчата й хлопці. Ще зовсім малою дівчинкою я любила дивитися, як вони гуляють. Було, як зберуться та як заспівають «Що в городі верба рясна», або «Посадила огірочки низько над водою», або «Ой у полі вогонь горить», або «Ой у полі ліщинонька», то всі тітки й молодиці, дядьки, баби, діди і діти виходили з хат послухати, як молодь гуляє. Музики, танці, жарти, лускання насіння... А які барвисті хустки, які гарні черевички та чобітки, які коси усі, біляві, чорні, переплетені різнобарвними стрічками!

Взимку молодь вечорами збиралася у Йовхимихи, вдови, що жила з дочкою Наталкою, моєю подругою. Цілу ніч гуляли парубки й дівки у Йовхимихи. На комині горіла гасова лампа. На лавах, на полу, навіть на печі й припічку сиділи дівчата й хлопці. І одного разу я, не сказавши батьку й матері, пішла до Наталки погуляти. Ми сиділи з нею на печі й наминали печену картоплю та квашені огірки, поглядаючи, як обнімаються і шепчуться дівчата й хлопці. Було багато попарованих... Так ми сиділи та й почали дрімати. Раптом щось застукало

в сінях, рипнуло дверима. Від порога почувся хрипкий голос мого батька:

– Чи у вас тут моєї дівки немає?

Я злякано виглянула з-за комина: батько стояв на порозі з лозиною в руках... Невже битиме при всіх? Хай би й бив, тільки надворі чи вдома, але не тут!

Я злетіла з печі і швидко вдяглась. Усі замовкли. Навіть найвродливіша й найвеселіша Лукина притихла, а потім таки звернулася до батька:

– Дядьку Іване, та поставте лозину... Ви погляньте, дівчата, яка лозина!

І тут же склала пісеньку і заспівала пританцювуючи:

– Ой дівчата, чи гарна ця лозина? Чи найкраща ця лозина, дівчата?

А дівчата, як збісилися, хором відповіли:

*Ой гарна, Лукино, ця лозина,
Ця лозина, Лукино, найкраща!*

В цю мить батько таки шмагонув мене нижче спини під регіт парубків і дівчат. А вдома ошпарив ще раз, кинув лозину під піч і сказав:

– Вечеряй, дурихвістко!

Але я, не вечерявши, швиденько залізла на піч. Мати погасила лампу і щось запитала, а батько засміявся... Не знаю, що снилося тоді мені. Може, Лукина...

Батько вмів читати, передплачував газету та якісь книжки про конярство і обробіток землі. Мені й зараз пригадується одна новенька книжка, на обкладинці якої був намальований гарний вороний кінь. Батько дуже любив коней, мріяв колись завести й жеребця, та так і не діждався того часу...

Коли почали організовувати хати-читальні і лікнепи, батько погодився, щоб перший лікнеп на нашій вулиці був у нашій хаті, хоч було в нас четверо дітей. Сільрада

для такого діла виділяла дрова й гас на дві великі гасові лампи. Мати моя була зовсім неписьменною, тож почала вчитися, але наука їй щось не давалася, завчила лише літери та могла написати своє прізвище...

Коли збиралися люди, то говорили про перші кооперативні господарства, про перші ТСОЗи, а пізніше про артіль. Батько був захоплений цими ідеями, бо один чоловік не в змозі купити молотарку, млин чи гарні сіялку й віялку. Він вважав, що у колективі треба жити по правді, не хитрувати одне перед одним, однаково гарно трудитися. До нього прислухалися не тільки родичі, а й сусіди та односельці.

Батько був дуже відвертим і прямим, тому знайшлися й такі, хто насміхався з нього і не любив.

— Подумаєш, комнезам який! Треба нам дуже та артіль!

Батько сердився, а часто й сам сумнівався, вагався у своїй правоті та все думав та обмірковував...

Надійшла пора іти мені до першого класу зарічанської початкової школи. Я вже вміла читати і рахувати до сотні. Наближався й час суцільної колективізації. Батько, як я вже згадувала, був за всілякі нововведення в сільському господарстві. Хоча, певно, не забув про невдачу із м'ятою, тепер вирішив засіяти майже два гектари цукровими буряками. Сам аж переривався та й матір замучив, бо буряки треба прошарувати, прополоти й прорвати не раз, а нива далеко від села, а вдома четверо дітей, господарство. Маленька, худенька мати вимоталася так біля буряків та іншої роботи, що ледве ноги тягала, а батько ще й сердився, покрикував:

— Як так будемо працювати поволі, то ніколи нічого й не матимемо...

Восени наша біла кобила ледве перетягала ті цукрові буряки до яготинської цукроварні (за сорок кілометрів). Правда, цукру одержали багато, і меляси, і

грошей. Батько взимку хвалився перед сусідами, що так добре ті буряки вродили. А чоловіки-сусіди, наче змовившись, казали:

– Так-то воно так, але ти на свою Оксану подивись... Її з тієї роботи хоч зараз у домовину клади.

А батько ще дужче злостився та доводив, що без праці нічого не буде. Проте наступного року посіяв буряків лише півгектара.

І ось пішли чутки, що оскільки землі наші в степу за Березанню, то частину селян добровільно переселять, щоб у степу організувати ТСОЗ. Батько як за гілочку вхопився – він перший згодився їхати у степ, будувати подвір'я й там жити. Мати – в сльози.

– Багато ти знаєш! – кричав батько. – Тобі аби вдома квочкою сидіти...

Він їздив у степ – придивлявся та примірявся, де б селитися, і знайшов одну чиюсь покинуту леваду, обнесу ровом і обсажену деревами, а на самій леваді були навіть фруктові дерева. Батько заночував там і вирішив писати заяву, щоб дозволили будуватися. Почав шукати напарника, бо левада на одного була завелика, і знайшов аж двох, хоч і не з нашої вулиці, але добрих, хазяйновитих людей. Матері батько сказав, що наступної весни на леваді буде ставити хату. А одного разу, коли їздив у степ по снопи, взяв мене з собою. Коли доїхали до тієї левади, зупинив коней і мовив:

– Насте, ось де ми будемо жити. Отам, під грушею, буде хата, а тут ворота, а збоку колодязь. Трудно буде з колодязем, але якось викопаю. Тут вода степова, смачна буде...

Я мало не плачу:

– Тату, а в школу ж як? Ви ж казали, що в цьому році я піду в школу... І читати вже вмію... мені в школу хочеться... Та й дівчата-подружки...

Батько довго думав, а потім похмуро якось відповів:

– Дівчата – то пусте, ніде не дінуться... А тут ось – яке роздолля, степ, роботи багато. Не до дівчат буде. А от школа... Школа – то не пусте. Та щось придумаємо. Поки переберемося, років зо два спливе, а там житимеш у дядька Михайла, поки школа. В нього хата велика – не перележиш...

До своєї ниви ми їхали мовчки. Батько попустив віжки і не підганяв коней. Біла мудра кобила, напевне, відчувала, що господарю непереливки, і ступала рівно, тихо, прислухаючись до степових голосів...

Того дня ми додому не повернулися, а заночували в степу. У нас був кобеняк, яким батько й укутав мене на снопах під возом. То була незабутня ніч. Батько спав мало, боявся, щоб вовки не напали на коней. Вдосвіта він мене розбудив, ми наклали повний віз снопів і поїхали додому. Ранок був прохолодний, я лежала на снопах, укрита кобеняком, дивилася на небо. Зорі вже поховалися, тільки ранкова зоря ще світила, а на сході рожевів обрій – там скоро мало зійти сонечко.

У ту ніч батько мені показав, де які зорі на небі, де Волосожар, Оріон, Великий та Малий Віз, Чумацький Шлях, пояснював назви. Тієї ночі в степу я не забуду, поки й ходитиму по землі під небом та дивитимуся на білий світ.

Батько того дня до матері був добрий, ласкавий, ніжний. Вони склали снопи у стіжок. Подвір'я було застелене стіжками пшениці, жита, ячменю, гречки і проса. Батько збирався скоро просити молотарку, точніше, стати на чергу за нею. Урожай був хороший, і настрої у батька добрий: хліб буде, картопля буде, корова доїть-ся, кабан годується, сіно коням і корові є, солома на паливо є, діти здорові, дружина гарна. Чого ж іще треба? Буде чим державі податки сплатити, і собі буде, і дівчина в школу піде.

Пам'ятаю, коли в хаті сім'я снідала, я ходила по подвір'ю між стіжками збіжжя і співала: «Багаті ми,

багаті ми, щасливі ми, щасливі ми». Батьків настрої повністю передавався моєму дитячому серцю...

1929 рік. Перший клас... І мій перший учитель, молодий хлопець із якогось села... Він старанно учив нас читати, писати, рахувати і кожен урок починав із запитання: «Діти, чиї батьки ще не вступили в артіль? Кажіть батькам, щоб не сиділи та не ждали хто його знає чого, а поступали в артіль...» Батько мій одним із перших подав заяву до колгоспу, хоч багато хто з нашої вулиці та й села не схвалювали такої поспішності. Дядько Михайло теж не поспішав, прислухався, придивлявся, думав. А батько подав заяву та ще й іншим казав:

– Чого ждати? Газети тільки про це й пишуть. Чого ж іще вичікувати?

Головою колоспу призначили Семена Козацького, заступником – Михайла Костенка. Був уже й актив: Гірмані Іван і Дем'ян, Ганжа Лаврентій, Михайло Орхіменко. Заохочували й батька до того активу, але він декого з них недолюбливав; не схвалював і грубого поводження з тими селянами, котрі вагалися: говорив, що селянина-трудівника треба, як пишуть у газеті, оберігати й поважати, переконувати, а не тягти силоміць у колгосп, як вола на налігачі, та ще й лозиною підганяти. Отак виникали конфлікти, а там дійшло й до образи: в одну дудку з куркулями ладен грати? Підкуркульник!.. А колективізацію треба – швидкими темпами. А хто не хоче, то й підігнати можна...

У перші ж колгоспні дні батько відвів своїх гарно вчищених, із розчесаними гривами білу кобилу й гніду лошицю до колгоспної стайні. Незабаром коні почали хворіти, голодувати й дохнути. Щодня вивозили кінські трупи на скотомогильник. Батько почув про це і пішов сам подивитися. Боже милий, що з ним тоді робилося! Як побачив він свою білу кобилу і лошицю на колгоспній стайні, як заіржали вони до нього страдницькими голо-

сами, схопив батько їх, голодних та брудних, і, нікому не сказавши й слова, повів додому. Вимів повітку, наклав коням соломи, почистив і нагодував, а потім плакав, розчісуючи білій улюблениці-кобилі гриву гребінкою. Не знаю, сама не бачила, але батько казав матері, що кобила теж плакала...

Де кілька днів, а може, й більше тижня до нас ніхто не приходив, я боялася йти до школи, бо учитель може запитати, чому батько так вчинив, а що я відповім?.. Батька й матір я любила, відчувала серцем дитячим, що батько мав рацію. А він похмуро мовчав, сердився, сам нікуди не виходив і не хотів, щоб до нас приходили. Я і Галька, як старші, перестали теж виходити на вулицю погуляти з однолітками. Мати плакала. Дядько Михайло прийшов, похитав головою і сказав:

— Іване... Мабуть, Іване, буду писатися в артіль. Треба ж якось рятуватися. Може б, і ти повернувся, бо біда буде...

Батько мовчав, гарячими очима дивився та казав:

— Дивись, як знаєш. А я не піду більше до них. — І почав кричати: — Не піду, умру, а не піду!

Дядько Михайло, роздуваючи ніздрі свого чималого носа, блідий, мовчки пішов з хати, а батько впав головою на руки й сидів за столом нерухомо. Ні мати, ні ми, малі, не сміли й поворухнутися, серця відчували, що в хату підкрадається лихо.

Через деякий час батько відвів лошицю у село і там продав. Залишилася біла кобила без доньки, засмутилася, їсти перестала та все прислухалася й прислухалася...

Настала весна. Батько засіяв город та леваду. Наше поле на степу відійшло до комунівської землі, а поле під Бакумівкою — до артілі. Нам дали трохи піщаної землі під лісом, де жила старша батькова сестра тітка Улита. На городі біля хати посадили картоплю, посіяли просо і трохи вівса для кобили, а той город, що під лісом заса-

дили кавунами, динями, гарбузами. І вродили ж ті кавуни та гарбузи, як не перед добром. Мати забідкалася: гарбузи хоч корова з порослям їстимуть, а куди ж стільки кавунів подіти? Батько на те: «Людей буду пригощати. Всім березанцям, хто не сучий син, буду роздавати. І справді, того літа й осені всі, кого батько вважав добрими людьми, наквасили діжки кавунів та наробили з них повидла. Наробили його й ми доволі, мати позаймала ним усі макітри, сулії, горщики. То було літо й осінь 1930 року, коли я мала йти до другого класу. Я вже гарно читала, швидко рахувала, училася легко. На баштані, який я стерегла, було тисячу разів прочитано й повторено напам'ять букваря й читаночку, всі книжечки про породи коней, які десь собі батько понакуповував, Євангеліє та псалтир із матеріної скрині... Було не раз переспівано всі пісні, які я чула від дівчат на вулиці та на пастовні. І зараз дзвенить та пісня:

*Що на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою.
Що в головах ворон кряче,
А в ніженьках коник скаче...*

Інколи на баштан приходив і батько. Було дуже гарно, коли він, забувши про горе, підклавши руки під голову, дивився у небо, говорив щиро, мов до дорослої. А якось мовив таке:

— Ти, Насте, вже чимала, вже школярка, читаєш гарно й розуму трішки маєш. От ти мені скажи... — і він надовго замовкав, важко дихав. — От ти мені скажи, Насте, що мені робити далі... Ось заберуть корівку, заберуть кобилу, а ми будемо з голоду здихати... Коли б оце не ви, діти, то пішов би я з села світ за очі...

Батько замовк, а мені стало дуже страшно і моторошно. Більше я від нього не чула такої сповіді. Видно, дуже тяжко було батькові, раз він при дитині отак рвав собі серце на шматки.

Дехто з наших сусідів ще тільки збирався йти в колгосп, дехто не хотів, а чимало вже працювало в колгоспі. Та порядку там не було. Багато хліба погнило на полі, обмолочене зерно проростало на току та так і замерзло. Багато буряків позамерзло некопаних, багато картоплі пропало в кагатах, капуста пішла під сніг незрубана, коні, свині дохли, а люди не знали, що їм робити, журилися. І почалися арешти, розкуркулювання простих селян-трудівників, що не хотіли йти в колгосп із примусу... В них забирали не тільки коней та землю, яку колись дала радянська влада, – забирали корів, свиней, курей, останнє зерно, пряжу, полотно, сорочки, хустки, мак і квасолю в рукавицях, і сім'я в глечиках, і пшоно та борошно. Забирали уповноважені, та часто не державі здавали, а несли у свої скрині та комори. Говорили, сміючись: «Це наша влада настала».

Поруйновано або попалено млини, що не було де й зерна змолоти на хліб. Люди почали робити жорна, та «активісти» почали і їх нищити, як і ручні олійниці. Тоді люди почали ховатися з усім на світі. Сподіваючись хоч на якусь полегкість, ішли до колгоспу, бо колгоспникам не били коминів, не ламали замків, не садили до «холодної», а на трудовдень давали по ложці борошна або пшона, по ложці солі і десять грамів олії. Так було і в тридцять першому, і в тридцять другому році.

Влітку 1932 року забрали у нас корову і білу кобилу. Щоб батько, бува, знову не привів їх додому, голова колгоспу наказав відправити наших корову й кобилу на бойню. Миколка ще був малий зовсім та все допитувався, де наша біла кобила. Батько не витримував нескінченних запитань шестирічного сина і відповідав:

— Білу кобилу, синку, колгоспний голова зів...

Мати ж голосила та приказувала:

— Ой діточки, мої квіточки, та не пити вже нам молочка, та не їсти хліба... Що ми будемо робити, діточки? Просіть батька, дітки, щоб знову писався, повертався в колгосп, бо й нас усіх поїдять... Ой пропали ж ми, пропали, та за що ж ми пропали?..

Тих, хто все ще не записувався до колгоспу, почали зачиняти в холодну комору то на три дні, а то й на тиждень. Тітку Марію й мою двоюрідну сестричку Настушку теж замикали на ніч, а наш сусід, ледацюга й хитрун, називав їх куркульськими мордами...

Посадили і нашого батька в комору на двадцять днів. Повернувся він з тієї комори ще більш непокірний та упертий. Казав:

— Я надіявся, що буде як у газетах пишуть, що буде правда, що колгосп принесе щастя. А воно все не людському пішло. Де ж та правда, де вона?

А мати вмовляла:

— Ой Іване, ой Іваночку, ой покорися! Ой замучать вони тебе і всю сім'ю нашу... А діточкам їсти ж треба... Ой помремо з голоду...

Цілу осінь батько ходив робити по людях: косив їм траву, рубав дрова, орав або копав городи — заробляв на хлібину та глек молока для сім'ї. І горда розумна голова похилилася, почала сивіти...

Якось увечері прийшов до нас Симон Круть, що жив на краю Березанщини, співчутливо сказав батькові:

— Може, будеш рятуватися, Іване Григоровичу? Дітей пожалій...

— Ні, Симоне Карповичу, мене вже ніщо не врятує. Рятуйся ти, то, може, й до моєї сім'ї колись добре слово мовиш... А скажи, Симоне, хіба не можна було інкаше? Хіба не можна було добрим словом і до таких, як я? Хіба можна отак топтатися по людських душах? Хіба ж

я куркуль якийсь чи підкуркульник? Я трудівник з діда-прадіда, хлібороб уроджений. А я ж так вірив у ту радянську правду, а що вийшло? За що? Чому?

Симон Карпович хитав головою, співчував, а на прощання сказав, що і його сім'ю обзивали та ображали, вони перетерпіли, перемовчали. А що ж удієш, жити треба, а не вмирати... Може, колись воно і краще буде...

Коли повернувся батько, випущений з холодної комори, то сів у сінях – у своїй темній жилетці і в білій полотняній сорочці. Сидів на ослінчику напроти надвірних дверей, посадивши коло себе з одного боку Гальку, а з другого Миколу, а я та мати з Васильком на руках стали за батьковою спиною. Більше не пам'ятаю, щоб ми всі разом отак сиділи, стояли і дивилися в одному напрямку, кудись далеко на дорогу і через дорогу на городи та рідне село.

Я вже ходила в третій клас, а Галька пішла в перший... У моєму класі учителем був молодий вродливий березанський хлопець, що гарно співав, був привітний до дітей... Галька мені заздрила, бо в неї учителька була нудна, сердита і сувора. Якось Галька прийшла зі школи вся в сльозах і кинулася до матері. Та злякалася, чи хто не побив її дитину. «Ні, – відповіла Галька, – я на уроці...» – І вона ще більше заридала. «Та чого ж ти не попросилася в учительки вийти?» – бідкалася мати.

«Я просилася, а вона не повірила, що мені треба, і не пустила... Ой що ж мені робити, мене ж дражнити будуть... тепер...»

Галька того вечора довго не могла заснути, все горнулася до матері і плакала, а мати все голубила свою білоголову улюбленицю. Коли Галька заснула, сказала батькові: «Це, може, не перед добром...»

У тридцять другому році ми жили вже дуже бідно. Сім'я чимала, діти без кінця просили їсти, корови не було. Порося зарізали перед Різдомом – сало тонень-

ке, самі шкірочки. Було декілька курей і трішки хліба. Просо вродило, то ми його товкли у ступі на пшоно. А тоді прийшла бригада «активістів», забрала просо і навіть стовчене пшоно, яке мати у рукавчика поклала і заховала Василькові під подушечку. Спочатку його знайшли, того рукавчика. Коли ж Василько заплакав, бо злякався, голова колгоспу взяв його на руки, щоб не кричав, а Галька Шматькова з бригади тієї полізла під подушечку, знайшла рукавчик із пшоном і забрала. Забрала вона й мички, які мати засунула в пічурку в старенькому мішечку. Тоді у нас усе забрали, не залишили й жменьки борошенця в ночовках. Батько весь тремтів, а мати плакала та приказувала:

— Ой людоньки! А чи ж ви людоньки? Що ж ви робите? У нас же діточки маленькі. Що ж я їм істоньки даватиму завтра?..

А Галька шкірила білі зуби й кричала:

— Ми вам покажемо, чортові підкуркульники, ми вас нагодуємо!

— Та чим же ми вам завинили так, людоньки? Яка ж ми куркульня?

Тоді Галька розсердилася, перекинула горщик з борщем і пішла з хати з торбинками. Вийшов і голова, порипуючи блискучими хромовими чобітьми, а за ним посунули й інші.

Огірочків, капусти, картоплі в погребі не забрали, як не забрали чомусь насушених грибів, гарбузів, варення з кавунів...

Батько відтоді зробився якийсь менший, худий, згорбатів, посивів дуже, зуби в нього захиталися, губи були запечені, аж чорні.

Влітку і восени тридцять другого року мати з нами, як і сотні березанців, ходила на поле збирати колоски. Колишні господарі, мудрі хлібороби, жінки, чоловіки, баби, діди, діти брали торби, мішечки, кошики і

йшли туди, де валялося багато загублених під час жнив колосків жита, пшениці, ячменю і вівса, віття проса і гречки. А те, що помолотили, часто проростало на токах, гинуло. Вийшов якийсь наказ не пускати на поля збирачів колосків, наглядачі-верхівці об'їжджали поля, розганяли людей. Серед цих об'їждчиків були всякі люди: добріші удавали, що не помічають нікого, а інші витрушували колоски з торбинок. Тих, хто не просився і протестував, забирали і гнали до контори або до самого голови. Там «перукарів», як вони говорили, сортували: одних, насваривши, відпускали, інших на день-два зачіняли в коморі, а найупертіших судили і давали два-три роки в'язниці. Батько на колоски не ходив і нас не пускав, щоб ми, його діти, не принижувались. Але мати, як не було його вдома, брала мене, а інколи й Гальку, та й ходили на поле нищечком. Часом приносили чималенько, м'яли і мали зерно, яке мололи у тітки Улити на жорнах. У тітки були саморобні жорна та маленька саморобна олійничка. Тітка жила під лісом, до неї ніхто не ходив, та й жила вона на території п'ятого колгоспу, а в тому колгоспі голова й правління були людянішими й розумнішими в поводженні з людьми. (У Березані було 5 колгоспів і радгосп, залізнична станція і торфозробний пункт.)

Отож ми з матір'ю ходили, наносили трохи жита й проса. Просо було під селом Коржі. Там ходило з торбами багато бабів та дітей, пасли навіть корів. Та ось надіхав об'їждчик, розігнав усіх, а матір мою упізнав і змусив її піти з торбою за ним аж до колгоспної контори. Мати розплакалася, почала вибачатися:

— Усі ж збирають. Я думала, що можна. Тут прибрали, усі снопи звезені. Воно ж однак погние, пропаде. Змилюйтеся.

— Не твоє діло, де що пропаде. Викидайте з торби колоски!

Мати і ми витрусили свої торбинки. Купка коло-сочків лежала золотом. Осавул зліз із коня, дістав з кишені сірники, підпалив і стояв, доки вони не згоріли.

Багато ми промишляли тієї осені. Ходили до лісу по груші-дички, нам'яли і наносили на горище чимало свиріпи. Свиріп'яна олія хоч гірка й погана, а все-таки це олія... Були наквашені кавуни, сушені гриби. Просо у нас забрали. Батько заробив трохи зерна по людях, та й свого жита трохи вродило. Мати мало не по зернинах перелічила те жито і вирішила, що до посту вистачить, коли мішати з макухою та половиною. Але ж ту житню муку, намелену на тітчиних жорнах у нас теж забрали...

Ми були такі не одні. Помирала з голоду сім'я дядька Петра, батькового брата, який жив у приймах на Дмитренківщині; помирала на Кубані тітка Варка, батькова сестра, і вся її сім'я, інші родичі у Лехнівці та Березані. Голодували і колгоспники, й одноосібники, відносно не голодували тільки «активісти», понатягували людського до себе та з колгоспних комор тягли, що могли. Всі люди зрозуміли, що насувається страшне горе.

Зима тридцять другого – тридцять третього була дуже тяжка. Запам'яталося Водохреща тієї зими. Батько молився богу. Ніколи в житті своєму батько так не молився, як того року. У Березані було три церкви, їх саме руйнували, ламали хрести, били ікони, а батько хотів вимолити в бога прощення за ті неподобства. Зима була холодна й люта. Батько перед Водохрещам з кількома чоловіками нарубали на річці багато великих плит льоду, наробили льодових хрестів, пообливали їх червоним буряковим квасом. І стояли ті хрести червоні, наче обліті людською кров'ю. Чоловіки винесли всі збережені хрести та хоругви, стояли на морозі з відкритими головами, молилися і хрестилися, а жінки плакали... Вже кінчалася відправа, вже люди понабирали собі свяченої води, як налетіли молоді активісти, почали сороми-

ти та розганяти людей, а батьошку погрожували посадити в «холодну».

Обід того дня, як завжди, був бідний. Хліба було по маленькому шматочку та картопля з огірками. Батько перехрестився, поцілував шматок хліба і довго його мовчки жував...

Пригадується і страшний мій з матір'ю похід у Недрю на Різдво. Був холод і хуртовина. Ми з матір'ю коли вийшли на поле за Березань, думали, що до Недрі нам не добратися. Дороги не було видно, несила було йти, а ми все-таки йшли, несли у вузлику маленьку паляничку — наш різдвяний гостинець бабі Олені й діду Никипору. Паляничка була страшна, спечена із суміші непросіяного борошна навпіл із макухою та половиною.

— Як вас бог доніс, як ваші ніженьки витримали отаку негодоньку! — приказувала бабуся.

А тітка Мотря розв'язала вузлик з нашою паляницею, вийняла її, взяла на долоні своїх великих рук, потримала, а тоді так і закам'яніла серед хати. Всі дивилися на ту чорну з остюками паляничку у тітчиних руках...

Дід мовчав тоді цілий день і цілий вечір, схрестивши руки, навіть книги церковної не читав, хоч перед обідом і хрестився. Обідали мовчки, ніхто не виявляв ніякої радості ні матері, ні мені, хоча й підсовували нам більші шматочки хліба. У них хліб був спечений із самого борошна, але ні ковбас, як колись, ні пиріжків не було.

Не думала тоді мати моя, мабуть, що то був її останній похід до батька й матері, до рідного гніздечка, де народилася, де виросла, звідки заміж пішла. Всі відчували, що насувається горе, але такого, яким воно незабаром стало, ніхто не міг уявити, не думав і не гадав.

Дід Никипор прощався мовчки, хоч цілував матір і мене якимось особливо боляче й сумно. Тітка Мотря провела нас аж за село, на шлях до Березані. У хустинці у нас була велика недрянська хлібина, спечена із чистого бо-

рошна. Я уявляла, як зрадіють Галька, Миколка і Василько, коли ми розв'яжемо перед ними оту велику хлібину, пахучу і смачну, бо по-справжньому пахучим і смачним може бути тільки хліб.

У 1932–1933 роках я навчалася в четвертому класі. Учителем у нас був наш березанський хлопець-комсомолець Максютя Іван Климович. Брат його Федір був учителем фізкультури, біології та географії. Він був комуністом. Пізніше й Іван Климович став комуністом. До мене Іван Климович ставився особливо добре. Щоб не ранили мого дитячого серця, він ніколи не питав, чому мої батьки не в колгоспі, хоч, я упевнена, знав усе про нашу сім'ю. Але тоді я вважала, що він нічого не знає, і була рада тому.

Батько і мати любили, коли я читала щось у голос. Часто мати, сідаючи шити нам сорочки або латати якісь недоноски, просила читати «Наймичку», «Катерину», «Якби ви знали, паничі». Слухала і плакала. Мати останній час усе плакала.

На початку навчального року, точніше, на свята, нас, четвертокласників, прийняли в піонери. Я до цього поставилася дуже серйозно, вірячи в ленінські заповіді. Все більше й більше полонило дитячу душу ленінське вчення про соціалізм та комунізм. Я мало ще розуміла суть цих слів, але все прислухалася до них, до того, що писалося в газетах, говорилося на уроках, на зборах. Я відчувала невідповідність між тим, що говорилося в газетах і на мітингах, і життям та стражданням моїх батьків і нас, дітей. Це мене мучило й гнітило, та думалося, що таке тимчасово. Я почала потроху замикатися в собі.

Але що дивно: стала я піонеркою, слухала слова й уроки Івана Климовича, вірила йому й довіряла, та жодного разу не сперечалася з батьком чи матір'ю, відчувала й їхню правду. Я жадібно хотіла відшукати велику єдину правду, а їх виявлялося чомусь дві. І боліло моє дитяче серце.

Після Водохреща взимку 1933 року батька забрали – викликали, як і чимало інших, до контори і погнали в Дарницю на роботи в лісі. Там їх тримали у бараках, стежили, щоб не розбіглися, але люди не тікали, бо куди втечеш? Назад у село? Так там було не краще, не легше, голодно й холодно. А тут хоч їсти давали – варену кислу капусту, інколи суп і пайку хліба. Батько працювати вмів і не лінувався. Начальство спочатку думало, що батько хитрує, але минув місяць, другий, і всі переконалися, що він трудівник справжній, щирий. Його стали поважати і сказали, що першого відпустять додому; були здивовані, коли дізналися, що він простий селянин, має четверо дітей, які десь дома гинуть, бо немає ні хліба, ні до хліба. Батько тоді планував, як він про це розповідав матері при зустрічі, повернутися додому, трохи відпочити і їхати в місто, в Київ або навіть на Донбас, знайти там собі роботу, забрати туди сім'ю.

І ось наприкінці березня батько пішов до начальства просити один день, щоб відвідати сім'ю. Якийсь начальник, видно, непогана людина, порадив їхати товарняком на ніч, побути вдома, щоб ніхто не бачив, і наступної ночі виїхати назад. Мабуть, той начальник і сам боявся постраждати за свою людяність.

Товарняк ішов довго, часто зупинявся, а в Кучакові зовсім застряг. Було холодно, батько був одягнений легко, чоботи геть порвалися, назад вертати далеко і додому ще далеко. Батько перехрестився і пішов серед ночі на Березань... Від Кучакова до Березані, мабуть, кілометрів сорок. Батько, нещасний мій батько спішив, летів, не відчуваючи втоми, не тямлячи себе. Летів орел до свого гнізда, де його ждала орлиця з орлятами.

Та ніч була темна і холодна-холодна. Мати спала сторожко й чутливо кожної ночі, прислухалася до кожного шелесту й шереху, до кожного пориву вітру за промерзлими шибками. Мати чекала на звістку від чоловіка й батька, а звістки не було...

Тоді уже не стало палива, не було ні дров, ні соломи, ні торфу. Мати почала смикати кулики з хліва, того самого хліва, до якого стільки докладали праці, сили й душі, де колись стояли корова й теля, кобила й лошичка; де колись стояли віз, плуг, борони, культиватор; де під навісом лежало сіно й солома. Їх уже спалили, а тепер черга дійшла до сараю – чимала частина покрівлі світила ребрами.

Ми страшенно бідували. У нас по кілька днів не було й шматочка хліба, картопля в погребі кінчалася, капуста й огірки в діжці теж кінчалися, як і буряк, а пшона чи якихось круп давно не було. У дядька Михайла було трохи краще. У них не били комина, не шукали і не трусили рукавичків і торбинок. Хоч одного разу і там перекидали все – думали, що ми в дядька ховаємо своє нещасне лахміття та їжу. Полічили навіть полотняні старі дядькові й тітчині сорочки, кинулися були й до торбини, в якій баба Лисивчиха зберігала приготовлене нею на смерть. Баба вчепилася в торбу й почала кричати:

– Іди, стерво погане. Це я собі на смерть приготувала. Попробуй відняти, то я тобі межі очі плюну, межі твої паскудні очі!

Тоді відпустили, пошепотілися й пішли геть. Справді, нічого в нашого дядька не було. Та й що могло бути? Уже років три ми нічого не купували, бо не було за що. Ми геть чисто обносилися, лише дещо з материного дівочого було в скрині. Просило каші взуття. Чобіт нових давно не було, а лиш сякі-такі шкарбуни, які батько восени ледве позалагував. Панчіх ми не мали, світили литочами, а в чоботи напихали соломи, щоб хоч трохи було тепліше. Плаття, сорочки були старі-престарі, латані-перелатані як у нас, дітей, так і в матері. У батька, правда, були в скрині празникові чоботи, сорочка й штани.

Останнім часом ми завжди виглядали бабу Олександру. Вона інколи принесе шматочок хліба чи п'ять карто-

плин за пазухою та й дасть нам. Матері з того приносу нічого не перепадало, а все нам чотирьом, рівно-порівну... Було, мати гляне, як баба, нас обділяє, і обіллється сльозами. А ми, діти, розуміли по-своєму, думали, мати плаче, що баба їй нічого не дає. Простягали свої руки до неї:

– Мамо, візьміть укусіть, хоч разочок укусіть...

То одне, то інше з нас відщипне крихітку хліба чи вареної картоплини і покладе на краєчок столу біля матері. А Василько відкусить одну крихту, вийме з рота і простягає своїм тоненьким, посинілим від холоду рученям до матері, пхає ту крихітку їй до рота...

Ми, діти, ніколи тепер не казали матері, що хочемо їсти, бо знали, що вона й так нам усе віддає.

У школі почали інколи давати сніданки на великій перерві по тарілочці рідкого капустияного супу, а то й по скибочці хліба. Інколи Іван Климович приходив і дивився, як ми їмо, шепотів щось кухарці, а вона підсипала ще тим, хто найголодніший. Та голодних дітей було багато...

Тітка Улита і тітка Параска якось приходили, принесли для матері трохи сухарів, пляшку олії, пшона і ще чогось. Але часто вони приносити нам не могли, бо теж бідували. Тітка Улита без господаря із трьома дітьми, а тітка Параска теж мала трьох малих дітей. Дядько Лаврентій вважав, що батькові треба-таки змиритися. Він говорив: «Коли б ти, Йване, був сам, без дітей, то інше діло, але ж у тебе діти». Та батько й сам це розумів. Коли б не забрали його, то записався б у колгосп. Жаль до дітей перемиг би. Але його просто розпинали на хресті.

Не знаю, кому дістанеться ця моя писанина, хто зрозуміє це все, хто поспівчуває, хто щирим серцем і душею прийме мої слова, мої сльози. Коли б я була народилася чи зробилася майстром слова, то написала б велику книгу про своє життя і про життя мого покоління на рідній землі українській. А так продовжую, як умію, свої спогади.

...Не пам'ятаю, якого точно числа, березневої ночі батько йшов додому, щоб побачитися зі своєю сім'єю і вирішити, що робити, як бути далі. Він вірив, що до Паски його пустять на свободу. Мати не спала тоді майже цілу ніч. Вона казала, що її серце чує біду, щось таке, чого не можна було ні обійти, ні відвернути. Я теж чомусь прокинулася рано.

Раптом перед світанком щось легенько зашкрябало у шибку вікна, що від городу. Мати кинулася до шибки: хто там? «Свої!» — відповіло за вікном, і батькова тінь майнула повз шибку. Мати побігла в сіни, відчинила двері, припала до батька. Я теж схопилася і тремтіла всім тілом, почала штовхати Гальку: «Вставай, батько прийшли, батько прийшли!» (Ми, діти, батька і матір називали на «ви»).

Батько перевтомився, перемерз і розгубився, усіх голубив і плакав. Мій батько плакав!.. Мати скинула з нього порвані чоботи, подерті онучі, кинулася розпалювати піч, поставила чавуни з водою, щоб батька обмити, поставила картоплю в горщику, внесла квашеної капусти й огірків. А хліба не було...

Батько помився, та весь час тремтів, наче його била пропасниця. Мати зігнала мене й Гальку з печі — туди мав лягти батько, щоб зігрітися. Микола і Василько розплакалися, розбуркані від сну... Мати намочила в теплій воді батьків одяг. Спідня сорочка й підштаники були брудні, аж чорні, і всипані вошами... Потім мати чесала батька густим гребінцем — він слухався, наче мала дитина.

Мати послала мене до дядька Михайла... Прийшла баба, прийшов і дядько. Сіли їсти. Батько наївся, поліз на піч і почав грітися. Його все била пропасниця. Розмова не в'язалася. Незабаром вони й пішли — не можна було, щоб сусіди бачили, що до нас усі родичі йдуть... Батько все підкидався під ряднами, а зуби в нього так і цокотіли. Вже

й у хаті стало тепло, вже батько лежав укритий усім, чим можна, а пропасниця не відпускала. А потім почав боліти живіт. Мати злякалася. Ми теж налякалися. До школи того дня ні я, ні Галька не ходили.

Живіт болів усе дужче. Батько почав стогнати, а згодом кричати. Мати забула й двері замикати, заметалася, мов пташка в клітці. Знову прийшли баба й тітка Параска. Всі злякалися. Ховатися було годі. Тітка побігла в лікарню. Батько спершу занімів од страху, бо він же дав слово чоловікові у Дарниці, що за добу буде на місці роботи, а тоді махнув рукою...

Дядько Михайло побіг просити коня в колгоспі. Таємниця розкрилася. Захитали головами люди, зашепотілися; забалакали по всій нашій вулиці і по всьому колгоспу... Лікар сказав, що потрібна негайна операція і що вона буде важка.

Щоночі я, або мати, або тітка Параска ночували в лікарні біля батькового ліжка. Пригадую, що батько завжди просив приносити їжу, що належала йому як хворому, ту їжу тримав на тумбочці, а коли я приходила, казав:

— Бери їж, Насте.

— А ви, тату? Чому ви не їсте?

— Я вже. А це я тобі випросив.

Я тоді вірила, думала, що й справді він їв...

А в цей час у Дарниці кинулися, що зник Іван Лисивець, повідомили в Березань, і до нас прийшла міліція (батька, як безнадійного, вже забрали додому.) Пішли поговорили з лікарем. Лікар розповів усе, як було. Подивилися начальники на наше життя вдома, побачили, що в хаті голод і злидні, похнюпили голови й пішли...

Батько лежав горілиць на припічку, схрестивши руки на грудях. Мати й баба зрозуміли, що йому вже не встати... Батько теж зрозумів, що все дійшло кінця і став казати матері, щоб ішла в колгосп рятувати дітей від голодної смерті. А ще казав, щоб на смерть йому вдягли

стареньке, а празникові штани, сорочку й чоботи щоб мати виміняла на хліб... Але багато чого з тих розмов ми не чули, бо нас виганяли з хати. А раз ми зайшли без дозволу і побачили, як мати тримала обома руками батькову голову і плакала-плакала. А батько лежав і теж плавав. Ми тоді дуже злякалися...

Батько помер уночі перед світанком. Мати зіграла нас із Галькою своїм криком-плачем. Ми схопилися, дивилися на мертвого батька. Мати наказала поцілувати батькові голову й руки. Ми поцілували, тремтячи від страху й горя... Люди-сусіди приносили хто що міг, бо в нас свого не було нічого, а родичі й сусіди хотіли з поваги до батька поховати його, як велить закон.

Ще мені запам'яталося, як ми з Галькою прийшли повідомити тітку Улиту. Вона саме пекла якісь деруни. Вони так пахли, що ми стали як укупані і не могли рушити з місця, поки нам тітка не дала поїсти тих дерунів... Тітка плакала й приказувала:

— Ой діточки! Ой сиріточки! Ой Іваночку! Ой братику! Та що ж це робиться на світі білому!..

Ми плакали й поливали сльозами деруни у своїх руках.

Усі бачили, що насувається голод, що ця весна буде страшною. Дід Никипор продав корову, щоб сплатити податок і купити зерна. Дядько Лаврентій сподівався на лікарню, куди його часто кликали зробити то те, то інше, а за роботу він брав плату тільки харчами. Та й корову мав. У дядька Михайла теж чекали, що корова до Паски отелиться. Дядько Петро нічого не чекав, бо в нього було не краще, ніж у нас. Та ще й жінка не жаліла його ніяк. Дядько Петро знав, що коли прийде в сім'ю голодна смерть, то першому вмирати доведеться йому, а тоді тещі, а тоді старшій дочці, бо жінка берегла меншу дочку і себе. Це бачили і мовчали, бо нічого вдіяти не могли. Їсти було нічого. Нічого було їсти у Юдихи, у Гопкалів, у Лисивця Лазаря і в багатьох людей, як неколгоспників,

так і колгоспників. Кожен молився і таїв у глибині душі свою надію, що була відома тільки йому. Марія хотіла вберегти свою сім'ю, баба Лисивчиха боялася, щоб тітка Марія не відштовхнула її від себе. Вона більше за інших родичів глибоко в душі розуміла, що тітка Марія і дядько Лаврентій можуть бути хоч якоюсь мірою рятівниками не тільки для своїх сімей, а й нашої сім'ї і самої її, баби Олександри. Дід Никипор і тітка Мотря мовчали. Тяжке, болісне гірке й сумне було те їхнє мовчання. Вони ще не вступили в колгосп. Тітка Мотря вже тоді думала йти з сестрами, тітками Дунькою та Палажкою, на роботу в радгосп, де давали робітникам щодня п'ятсот грамів такого-сякого хліба. Але ж хліба!

Другого дня після похорону батька всі почали розходитися. Всі радили матері перш за все берегти себе, не вбивати себе горем, бо тільки так вона якось зможе порятувати дітей від голодної смерті. Дехто радив іти до голови колгоспу Семена Козацького, проситися в колгосп.

Дід Никипор і тітка Мотря уперто мовчали, перечekali поки всі порозходилися додому. Але й після того страшна мовчанка зависла в хаті. Нарешті мати запитала діда Никипора і тітку:

— Тату, Мотре, чи допоможете ви мені чим-небудь?

— А чим? Як ми тобі допоможемо? Хліба у нас немає, корови немає, картоплі відерець троє-четверо дамо. Самі не знаємо, чи переживемо цю весну. Надія на бога та на Дуньку й Палажку. Хай ідуть шукають роботи за шматок хліба. А ні — то помremo... У колгосп ми ще не підемо, а ти дивись, дочко, як хочеш... Хилися до Михайла...

— Що ж тату, до Михайла? До нього всі хияються, а він хіба може всіх врятувати? А там Маріїні родичі, всі голодні, всі шукають порятунку... Я думала, що, може, ви хоч одну дитину в мене візьмете для порятунку. Та ще б, може, Михайло одну взяв, а я б уже якось із двома...

Дід мовчав і мовчала тітка. А мати знову:

— То чого ж ви мовчите? Чи візьмете, питаю, дитинку в мене? Хоч одну... Яку хочете...

— Ні, не візьмемо. Як у тебе, Оксано, помруть, то нічого нічого не скаже... І бог не скаже... А як у нас помре, то всі люди скажуть, і бог скаже... Не можемо, дочко, взяти... Як матимемо шматок хліба чи картоплину, то поділимося, а ні — то помремо всі, як богу угодно буде.

Дід Никипор перехрестився і знову почав читати псалтиря. Молилися за упокій душі раба божого Івана, за царство небесне. Скоро смуток гнітючий, мовчанка жахлива залягли в хаті, що пахла ладаном, воском, оливою, димом і голодом...

Коли я зараз пригадую родичів і аналізую їхні вчинки, їхні характери і їхні слова, то не можу сказати, хто з них був краший, а хто гірший. Всі співчували нам і поділяли наше горе. Кожному хотілося жити і ніхто не хотів лягати в могилу замість іншого. Лягати за когось у могилу, хай і за найближчу людину? Це може зробити тільки мати для дитини, та й то не завжди. Кожен беріг себе, кожен хотів пережити лихоліття. Почалася страшна боротьба за існування і порятунок від голодної смерті. Так було по всій Україні, по селах і містах, в сім'ях, між сім'ями, чужими і рідними, між друзями і знайомими, старими й малими. Це був страшний рік боротьби зі смертю, за можливість дихати повітрям, ходити по землі, бачити сонце і небо, говорити з людьми, бачити людей і себе серед них.

Після Паски мати твердо вирішила йти до дядька Лаврентія, щоб він попросив Козацького прийняти її з дітьми в колгосп. До дядька Лаврентія хотіла звернутися тому, що Козацький рахувався з ним, бо дядько був на всі руки майстром — теслею, пічником, будівельником. Взагалі був шанованим чоловіком у колгоспі.

Голова справді тільки його міг послухатися в такому ділі. Він трохи впирався, а потім сказав, щоб мати при-

несла заяву сама. Мати грамоти не знала, отож дядько Михайло і написав. Козацький, взявши заяву, тільки буркнув:

— Виходь завтра на роботу, і діти старші хай виходять. В городню бригаду йдїть, до Харитона, скажете, що я дозволив. Йди! — І вслїд кинув: — Дорозумїлися...

Так ми стали колгоспниками четвертого бережанського колгоспу імені ДПУ...

У школі щораз рїдше й рїдше давали їсти, а потїм і зовсїм перестали. Пїсля цього все менше дїтей вїдвїдувало школу. Так і ми з Галькою все рїдше ходили до школи, а потїм і зовсїм її облишили. Учителї, сумнї й зажуренї, бо й самї недоїдали, нам нїчого не казали. Іван Климович теж був сумний. Дивлячись на мене й Гальку, він не розпитував, тїльки жалїсно поглядав на наші босї ноги, старї бруднї платтячка, заглядав у наші голоднї очї. Ми хотїли їсти, про яку там науку могла бути мова...

Мати всїх зусиль докладала, щоб посадити город — маленький, не бїльше 15 соток. А левада в кїнцї Волошинївки була з осенї засїяна житом. Там була й дядька Михайла левада, то засївали їх разом. Отож надїя була: аби дожити до жнив... Конячини, щоб зорати город, нам не дали. Мати почала копати заступом, а ми, як могли, допомагали. Навїть Микола длубався поруч. З великими труднощами ми скопали город, заволочили граблями. Картоплї своєї в нас давно не було. Трохи дав дядько Михайло, трохи тїтка Параска, тїтка Улита, а трохи роздобули в Недрї. Кожну картоплину мати рїзала на три-чотири частини, лушпайки з паростками теж садили, а середину картоплинки мати вирїзала, щоб зварити нам якогось борщу. Уже по берегах зїйшов щавель звичайний і кїнський, по канавах собача лобода. Ото й була приправа того борщу.

У нас все жили двї курки, ми їх не зїли тому, що нїяк не могли впїяти. Вони зовсїм здичавїли. Одна з них

нанесла яєць у кущі бузини, але Галька їх знайшла, і ми, діти, їх попили сирими. Після цього кури й зовсім кудись зникли. Та ось одна з них насиділа й вилупила курчаток та й привела додому. Бідні курчатка! Ми не тільки не годували їх, бо нічим було, а весь час думали, аби вони скоріше підросли, щоб їх поїсти. Але вони так і не підросли, бо половили їх, поварили і зіли. Зіли ми і квочку. Поїли і не наїлися. Друга ж курка вивела курчат у колгоспній свинарні, а як вони підросли, почали пурхати, стала приводити їх до нашого сарая. Ми їх почали теж ловити, але нам, слабим, то було не під силу. А курка, зачувши лихо, повела решту кудись в інше місце.

У нас на городі росли дві липи. Навесні молоденькі листочки її дуже соковиті й пахучі. Ми їх попробували і почали обдирати гілочки і їсти. Мішали їх з половою, яку ходили красти в свинарник із корит або просто зі смітника. Коли свині недоїдали полову з бур'яном, то залишки вигортали на гноянку. Там ми збирали ті залишки полови, мішали їх з лободою, липовим листям, пекли в печі і їли. Щирець, спориш, лобода, кропива, листя дерев стали нашою їжею.

У колгоспі почали дохнути коні, корови, телята, лосата, свині. Голодні люди накинулися на ту дохлятину, їли вареною й сирюю. Їли й помирили, але та смерть уже не лякала інших голодних. Трупи тварин вивозили за село й закопували на скотомогильниках, та ночами ті могили розкопувалися голодними людьми, яким допомагали собаки... Ми в сім'ї годувалися листям та бур'янами, але дохлятину якось обминали, ніяк не могли повернутися. Але не тому, що боялися смерті. Ми вже перестали боятися смерті. Ми боялися голоду. Точніше, ми вже нічого не боялися, просто хотіли їсти. Ми втратили вже деякі людські риси, ставали просто голодними істотами.

І от, одного разу пішли ми з Галькою збирати полову на гноянку. Листя на липі вже не було. Бідні липові гілочки

ки були наче обсмалені на тлі зелених осокорів, що росли поруч, на тлі блакитного неба. Лободу, спориш, кропиву біля хати ми теж поїли. Тоді люди билися за кропиву й лободу по канавах та ровах... Отож ми з Галькою пішли на колгоспну гноянку й побачили там дохле поросся... Ми зрозуміли одна одну, ми не пішли питатися матері, не пішли радитися — ми взяли того підсвинка за ноги й притягли до хати.

Василько й Микола були в хаті. Мати ледве волочила ноги і чманіла, бо не знала, що дати їсти дітям, особливо тому Василькові маленькому, у якого голубі очі так глибоко позападали, зробилися такими великими і страшними, що ми, старші, всі боялися погляду тих Василькових очей.

Ми притягли поросся до хати, а тоді в сіни. Гукнули матір. Мати побачила, не стала нічого питати і нічого казати. Вона швиденько поставила воду в чавуні, посунула в піч. Вийшли Микола і Василько, побачили поросся, і оченята їхні просяяли — вони побачили перед собою їжу. Мати охала і пхала кулики в піч. Ми ждали і ждали. А вода, як на зло, так довго не хотіла кипіти, нарешті сердито забулькала.

Мати поклала поросся в дерев'яні ночви, обмила і почала шкребти ножем. Ми з Галькою побігли до сарая, взяли граблі і стали здирати з покрівлі залишки соломи. Мати гарно ошпарила поросся окропом, розчинила його, м'ясо ще раз промила в окропі, нарізала і поставила в піч варити. У цей час прийшла Лисивчиха, принесла нам шмат макухи, розділила його на п'ять рівних шматочків, але мати не дала їх відразу з'їсти; почекайте, поки звариться м'ясо, то будете його наче з хлібом їсти... бо яке ж м'ясо без хліба... І розказала про поросся. Баба Лисивчиха жажнулася, впавши на коліна, проказувала «отченаш». Вона молилася і плакала, але ми тоді не плакали. І мати не плакала. Ми ждали і не могли діждатися, щоб уволю наїстися дохлої поросятини з макухою...

Весна того року була як завжди. Часто йшли дощі. Все росло швидко й добре. На городі все посходило. Картопля з лушпиння – і та зійшла. Хоч би швидше те жито на леваді відполовило та відцвіло, та спіло, щоб ми його діждалися та не померли.

Одного разу ми втръох пішли на леваду пополоти квасолю, просо, а головне – зайти до тітки, може, вона що-небудь дасть: лушпайок, а може, й макухи. Василька і Миколу ми покинули вдома, пішли втръох: мати попереду, а я з Галькою за нею. Тоді я дедалі частіше підмічала, що у матері великий живіт. Мати пошила собі спідницю із домотканого полотна, пофарбувала в брудно-синій колір. Фарба взялася нерівно, плямами. Поверх спідниці мати носила старенький фартушок. Мати була дуже сумна. Після смерті батька ми її не бачили усміхненою. Крім смутку, на її обличчі була ще якась особлива стурбованість. Те, що нічого було їсти, нам було усім зрозуміло, навіть Василькові. Те, що батько помер, що мати слабує, що ми босі й голодні, що люди мруть від голоду, – то все було нам зрозуміле. Але в матері була ще якась прихована від нас стурбованість і зажура в глибоких заплаканих очах... Так от, коли ми йшли вслід за матір'ю, Галька спитала мене, чому-то у мами великий живіт. Їсти немає чого, а в мами живіт більшає. Чому?

Ледве ми дійшли до свого клаптика городу аж під лісом, від нашої хати це понад п'ять кілометрів. Мати пішла вперед, а ми з Галькою побачили, що на одному городі картопля вже викидала кашку, от-от зацвіте. Галька сіпнула мене: там, мабуть, уже є молоденька картопля. Вона шмигнула на грядку і вирвала куц. Там було три-чотири картоплинки, одну вона відразу почала гризти. Вирвала ще три куці, почала збирати картопельку в пелену: буде Василькові й Миколі... Та ось із ліска вискочила жінка і кинулася на нас. Підбігла до мене, почала бити, та, побачивши, що мої руки не в землі, підбігла

до Гальки, знайшла в неї в пелені картоплинки, а під ногами вирвані куші. Ми кричали на все поле. Жінка злякалася, що забила Гальку на смерть, витягла її з картоплища, забрала вирвані картоплини. Я взяла Гальку за руку й потягла до нашої грядки.

Мати чула крик, але не думала, що це ми з Галькою кричимо. А та жінка теж побігла до матері, стала галасувати, що то мати послала нас по ту картоплю... Коли вона нарешті пішла геть, мати все просила нічого чужого не брати, бо люди тепер злі, жорстокі.

— Донечки мої рідненькі, і прошу вас, і молю — не торкайтеся й пальчиками чужого. Може, я не житиму, може, я вмру, то пам'ятайте мої слова...

Додому ми йшли поволі. Коли дійшли до зарічанської школи, мати зайшла в рив, сіла під кущем на піску і сказала:

— Ідіть, дочечки, додому, зайдіть до баби Уляни та попросіть для мене хоч кружечку кисляку або сироватки, бо я йти далі не подужаю.

Матері стало погано. Ми ледве добрали додому. Я пішла до баби Уляни та Юдихи просити кисляку чи сироватки для мами. Баби подивилися на мене довгим поглядом, але дали, бо в баби Уляни була корівчина. Дали навіть не кружечку, а глечик. Я принесла глечик додому, насипала в миску хлопцям і Гальці, а сама пішла до матері, яка, нещасна, лежала під березою на піску біля зарічанської початкової школи.

Мати жадібно випила той кисляк, ще трохи полежала, а тоді попросила, щоб я її підвела. Очі в неї були глибокі й страдницькі, смага впала на уста. Я підвела, взяла мамочку за руку, і так ми пішли поволеньки додому...

Жінки-сусідки бачили наше страшне бідкування й порадили матері попросити Козацького, щоб дозволити Василька і Миколу записати в колгоспний патронат. Більшість сімей голодували, і на колгоспних зборах

почали просити правління відкрити хоч тимчасово, хоч до нового врожаю дитячий патронат. Патронат відкрили. Колгоспникам почали варити на полі юшку, галушки чи затірку. Голодні люди йшли на поле, щоб попоїсти, бо яка робота, коли більшість падали з ніг, не могли як слід працювати, а техніки тоді не було, все робили руками. Часті дощі не давали змоги перебороти бур'яни, які глушили городні культури – буряки, картоплю, все. Люди знесиліли, худоба дохла, на скотомогильник трупи тварин і нікому, й нічим було вивозити. Люди мерли, особливо чомусь чоловіки. Гопкало Марко і його старший син прочули, що в Дарниці наймають людей на роботу і дають хліба та варять галушки на обід. От і пішли вони туди, щоб попоїсти, бо вдома сім'я вже почала пухнути з голоду. Походили туди, за дванадцять кілометрів днів три та й померли там просто за обідом: шлунки відвикли від їжі і не витримали гарячих галушок, коли кухарки пожаліли їх і дали наїстися досхочу. Якось-таки привезли їх додому мертвими. Ледве допросилася Гопкаліха викопати яму та поховати чоловіка й сина, а з нею ще залишалось троє пухлих дітей. Про похорон не було й мови, бо попа чи заарештували, чи сам утік із села. Церкву розбили, дзвони поскидали, жінки-півчі ходили опухлі від голоду...

Мати звернулася знову до дядька Лаврентія, а той до Козацького, і Василька та Миколу зачислили. Мати пошила їм зі своєї старої спідниці штанці, попраля сорочечки і відправила в патронат. Перший раз відвела їх туди Галька, а потім кожного ранку хлопчики бралися за руки і йшли самі, бо в патронаті варили суп, галушки і давали по шматочку хлібця. Взуття не було, але не біда – було літо. Відправивши хлопчиків у патронат, мати трохи ожила, їй полегшало в душі, а тепер головна думка була про мене, Гальку і про себе саму... Мати ховалася зі своїми таємницями від нас, а тітка Марія та тітка Парас-

ка за роботою й голодом у сім'ях не мали часу приділити уваги матиному горю.

А люди мерли дедалі більше. Дедалі більше з'являлося могил на кладовищі. Бувало, що в одну могилу клали по декілька чоловік, без труни, без панахид. Бувало, що нікому було яму викопати, то с'як-так прикидали землю, а тоді собаки вночі вигрібали трупи і живилися ними. Часом і не везли трупів на кладовище, а закопували в городах. А повз дядька Лаврентія сусід повіз свою жінку, хоч вона ще не була мертва, а померла вже на кладовищі... Були випадки людодійства. Матері їли своїх дітей... В нашій сім'ї до такого не дійшло. Ми дуже боролися за існування. Трималися за життя відчайдушно.

Перед очима стоїть виразна картина одного дня весни 1933 року. Днів три ішов дощ. Ні мати, ні ми на роботу не ходили. Мати встала рано. Це була субота. В хаті ні полови, ні макухи, ні навіть бур'яну. Вирядили дітей до патронату. Василько ледве ішов своїми тонесенькими кривенькими ноженятами. Мати мені сказала, щоб я пішла до Харитона Івановича і поспитала, куди йти на роботу. Бригадир не дуже був охочий посилати нас на роботу, бо ми так виснажилися, що ні про яку норму, ні про який трудовдень не могло бути й мови. А ложку муки давай... І от я пішла. У саду його не було, тоді і пішла просто до нього додому. У них топилосся в печі. На лаві стояла діжа, повна гарного пахучого тіста. Настя Кобиха саме пекла хліб, натоплювала в печі. На вікні стояли глечики з молоком, на сковороді на смажена ячня з салом. В хаті різко пахло смачною їжею і затишком. На полику під білим рядном лежав Андрійко. Він не спав, але прикидався, що спить, бо йому, видно, було трохи незручно, що його однокласниця прийшла питати, куди йти на роботу, а він спить. Він натягнув рядно на голову і з-під нього поглядав на мене. На столі лежала кругла чорна хлібина і біля неї малесенький крайчик, може, грам

сто – сто п'ятдесят, не більше. Я запитала, де Харитон Іванович, а Кобиха Настя сказала: «Хтозна, де він ходить, пішов не снідавши, я вже все приготувала, а його нема. І Андрійко ще не снідав. А ти вже мабуть, поснідала? Що твоя мати готує на сніданок?» Я щось пробелькотала. Мені було соромно і страшно казати, що в нас усі голодні, що сніданку нема. І обіду немає, і вечері не буде, що цілу весну нічого немає, а про хліб ми вже й забули, який він на смак. І мені так запах хліб, що просто здуріла від того запаху. Мої очі вп'ялися в той крайчик, що лежав на столі біля паляниці. Паляниця була велика, гарна, але то не для нас, голодних. Мені аби отой манісінький крайчик. Я б його взяла, віднесла додому і розділила б по крихті мамі, Гальці й собі. Я весь час дивилася на той крайчик, думала, що Кобиха здогадається і дасть мені. А вона і не думала догадуватися. І я сказала, опустивши очі і заломивши руки на грудях:

– А в нас немає хліба зовсім, і молока в нас немає зовсім. Макухи і тієї немає, хоч би макуха була.

– І в нас макухи немає, – відповіла Кобиха, – у нас свині не хочуть макухи їсти. Свиням я даю бур'ян з молоком...

– А в нас немає ні хліба, ні молока, – знову повторила я, щоб Кобиха таки здогадалася та дала мені крайчика. Що тоді зі мною коїлося? Я вирішила, що не піду з хати, поки не прийде Харитон Іванович снідати, і тоді Кобиха дасть мені отой крайчик.

Але Харитон Іванович не приходив, а я сиділа, почала забалакувати до Андрійка, що вертівся під рядном. Він хотів, мабуть, устати, але соромився при мені. Кобиха то заходила, то виходила з хати, а я собі подумала: «Якщо вона мені не дасть той крайчик, то я його візьму тихенько, засуну в пазуху і побіжу з хати. Вони й не помітять, бо в них ціла хлібина велика та ще сьогодні напечуть. Бач, якого тіста повна діжа, буде, може, й

десять нових паляниць. Візьму той крайчик, і годі... Аби тільки Андрійко не висовував голови. Ніхто, ніхто не знатиме, а мамі скажу, що мені Харитониха дала».

У цю мить Кобиха вискочила з хати в сіни, щось там зашкрябала, а я підбігла до стола, взяла крайчик, засунула за пазуху і швидко пішла з хати, навіть не глянула, чи не дивиться Андрійко на мене з-під рядна. Серце билося, як пташеня в клітці, мало не вискакувало з грудей. Аби швидше вийти попід двором і далі, далі. А там уже ніхто не відбере в мене того крайчика...

Раптом позаду я почула крик Кобихи:

— Ах ти ж проклята! Ах ти ж злодюга! Ти куди ото пішла? Ти куди ото краєць понесла?

Я озирнулася і закам'яніла. Кобиха мене ось-ось надожене і битиме, і будуть люди слухати... Я вихопила крайчик і кинула у кропиву під тином. Кобиха полізла в бур'ян. Вона шукала той крайчик і лементувала... З-за рогу з'явився Харитон Іванович. Він не знав, чого кричить його жінка, і сказав мені, що сьогодні йти сапати моркву у береги. Я побігла додому, увійшла в хату і почала ридати і матір просити, щоб мене не била. Мати і Галька теж стали плакати і докоряти, що тепер нас по селу будуть звати злодіями. Але нас так не звали. Мати просила у бригадира, щоб він нікому про це не казав. Кобиха якось таки розказала сусідам, тільки не впізнала, чи то я була, чи Галька. Андрій теж розказував дітям, але йому не всі вірили...

Того дня ми заробили утрюх 210 грам муки, ложку олії і наїлися молоденької моркви...

Мати почала хворіти, все хапалася за попереk і за живіт. Ми не розуміли, в чому справа. А мати стала така немічна, що не могла вже ходити на роботу. Город наш спустошувався. Баба тільки хитала головою та приказувала: «Ну що ви собі думаєте? У вас же не буде чого їсти». Ми таки з'їли сирію ще недорослу картоплю...

Материна скриня майже спорожніла. Дещо поміняли на картоплю та макуху, дещо перешивали та носили, бо вже два-три роки нічого не купували. Лишилося 3–4 хустки шерстяні, дві материні ще дівочькі спідниці – вона їх берегла для мене і Гальки, дві вишиті дівочькі сорочки, юпка з вусами, трохи полотна і рушники. Взуття не було ні в кого...

Особливо гарна була одна шерстяна, чорна з китицями хустка. Чорна, із золотистими квітками. Мати сама не носила, а берегла для мене, бо я її старша дочка. Але й мені не давала носити, казала: «Не треба гайнувати таку гарну річ, підростеш, тоді й носитимеш». І ось мати знесиліла так, що нам було жаль дивитися. Ми з Галькою стали думати, як урятувати матір. Ми боялися, щоб мати не померла. Що тоді нам робити самим? Ще коли б місяць – і тоді будуть жнива, буде жито, картопля. Але цей місяць був особливо тяжкий.

Так, настав страшний місяць червень, а за ним – липень. Ми з Галькою відкрили скриню і почали перекидати шмаття. Все було негодяще. Галька тоді сказала, щоб я брала ту намічену мені матер'ю хустку, єдину гарну річ, і йшла завтра на базар і виміняла для матері хліба.

Базар того дня був завізний. Багато людей було з різними речами, всі хотіли їх продати й купити хліба, картоплі, макухи чи якихось крупів. Але таких, що продавали хліб, яйця, молоко й інші продукти, було мало. Більшість були або з одягом, або й без нічого: просто просили милостині. Під тином та в канаві лежали пухлі, голодні люди, простягали руки і просили, просили. Та ніхто нікому нічого не давав.

І ось мені впало у вічі привітне повне обличчя якоїсь тітки. В неї був чималий кошик, повен шматків хліба, коржиків, дерунів. Я вирішила звернутися до неї.

– Тітко, чи не хочете обміняти хліба на хустку?

— А яка ж у тебе хустка, дівко? Показуй, може, обміняємося.

Я показала.

Золоті квітки заграли на сонці. Тітка схопила хустку, почала роздивлятися. Кинулися дивитися на ту хустку й інші жінки, що стояли поруч. Було видно, що хустка всім сподобалася, а я вже почала дивитися в жінчин кошик, облюбувала очима чималий крайчик пшеничного хліба.

— Що ж тобі за цю хустину? Грошима чи хлібом?

— Хлібом, хлібом. У нас мама хворі. Коли б мені отой краєць.

Жінка засміялася:

— Яка хитра, де це видано. То ж таки хустка, а то ж таки хліб. Де це видано, щоб такий краєць давати за хустку? — І вона звернулася до жінок: — Де це видано? Яка хитра! За хустку такий краєць хліба. Ось цей шматочок можу дати...

І вона взяла в руки шматочок хліба, рівненько відрізаний, грамів на вісімдесят — сто. Я злякалася: шматочок був такий маленький, що нічого буде й ділити на сім'ю. Це навіть мамі мало, а ми ж теж хочемо. І я знову почала просити:

— Та, тітонько, та гляньте, яка гарна хустка, які гарні золоті квітки, це хустка моєї мами, ще дівочька. Мама мені дали, думали, як виросту, то носитиму...

— Яке мені діло, чи вона дівочька, чи вона мамина. Тепер хліб у моді, а не хустки. Хочеш, то бери оцей шматочок, а не хочеш, то йди собі геть...

Жінки, що стояли поруч, повідвертали свої кам'яні голови. А до них уже підносили свої речі інші голодні люди і просили обміняти на шматочок хліба. Я подивилася, подивилася навколо, розгубилася зовсім і здалася. Тітка з повним привітним обличчям заховала мою хустку із золотими квітами, а мені подала маленький шматочок хліба.

— Тіточко, дайте ще один такий шматочок. У нас п'ятеро душ...

— Ні, не буде, за другий шматочок треба другу хустку...

Я пішла, не пішла, а побрела. Несла той шматочок на долоні й боялася, щоб не зїсти. Я так боялася себе, боялася понад усе, що не витримаю і зїм. По дорозі мої очі знову і знову впиналися в той шматочок хліба. Я помалу почала його лизати. А коли почала лизати, то забула про все на світі. Нічого вже не існувало, крім мене та шматочка хліба на моїй долоні. І я лизала і чманіла від бажання їсти. Але тут я знову згадала сумне, заплакане материне обличчя, розмову і наказ Гальки принести хліба і рятувати маму. Я згадала, але ще раз лизнула хліб, притиснула той шматочок до грудей і пішла так швидко, як могла. Я принесла той шматочок хліба, облизаний з усіх боків, додому, поклала його на столі, і всі ми довго дивилися на нього. А Галька сказала: «Ти, мабуть, зїла весь хліб, а нас обдурюєш, що тобі мало дали...»

...Василько так схуд, щб став як воскова свічечка. Перестав їсти просити. Прийде з патронату, сяде в куточку, ручки складе на грудях, а очі такі глибокі, наче ямки, личко манюсіньке-манюсіньке і так і світиться. Майже кожного ранку я одягала його в штанці синенькі й сорочечку і босенького виводила на дорогу, а тоді він уже сам ішов у патронат, а інколи з Миколою. Та останній час Микола рано-вранці вставав і зникав до вечора. Після патронату увечері він ішов куди-небудь промишляти: то на болото по рогозу та лепеху, то в колгоспний сад по зелені яблука, то в береги по лопуцьки, то в городню бригаду по моркву та цибулю, то ще по щось. Василько був малий і сили мав менше. Він не міг чинити так, як Микола, і зовсім захляв. А то одного разу він не схотів чи не зміг встати з подушечки. Мати сказала, щоб я його відвела в патронат, а потім сама пішла на роботу, бо Галька почала пухнути, а мати була дуже слаба. Я почала стягувати

Василька з постелі, щоб умити та одягти, але він плакав і не вставав. Тоді я його силою стягнула і почала вмивати та одягати, Василько все плакав, присідав і просився, щоб не вели його в патронат. Але як же його вдома залишити на голодну смерть? Я силою потягла його на дорогу, а він раз у раз присідав, та пручався, та плакав, а я все тягла його та тягла та ще й ляснула рукою по сідниці. А тоді так жаль було, бо він заплакав ще дужче.

— Ну, йди, Васю, сам, як не хочеш зі мною. Ти підеш сам, Васю?

Василько перестав ніби плакати, поглянув на мене своїми ямками-очима і пішов, помаленьку ступаючи в грязюку своїми кривенькими ноженятами. Він пішов, а я повернулася і сказала матері, щоб вони лежали, а я піду в городню бригаду, зароблю, може, сто грамів муки і принесу повну пазуху моркви та цибулиного пір'я.

Я прийшла додому аж увечері. Василько був удома, лежав на своїй подушечці і не розмовляв. Я так і кинулася, а мати сказала: «Щось наш Василько занедужав, повернувся з патронату ще вранці, там навіть сніданку не діждався. Я випросила в Уляни склянку молока, то він раз ковтнув і більше не схотів». І мати заплакала.

Галька мовчала, склянка з недопитим молоком стояла на столі. Оскільки молоко було для Василька, то ні мати, ні Галька до нього не доторкнулися. Миколи вдома не було, він, здається, тієї ночі і не ночував у хаті. Я обмила морквинку, дала Васі, а він покрутив головою і не схотів її взяти. Так ми й полягали спати. Дверей ми ціле літо не замикали, бо ніхто до нас не заходив, навіть кіт зійшов з нашого дому. На другий день уранці мати встала рано, зварила пійло з тієї муки, що я вчора заробила, піднесла Васильку, але він їсти не захотів. Молока, закислого за ніч, трошки сьорбнув і розплакався...

А я пішла до Харитона Івановича на роботу. Того дня мені робилося млосно, сили не було, аж ніяк руки

не могли втримати сапи, я все дивилася на небо, чи скоро сонце підніметься, щоб побігти додому та подивитися, що там робиться, дізнатися, чи приводив дядько Лаврентій фельдшера до Василька. Додому я не йшла, а бігла. Двері в хату були відчинені, і сінешні, й хатні. Тихо, як у домовині. Галька стояла біля хати під шовковицею, шукала ягід, а мати сиділа в хаті біля припічка й плакала. А на столі... А на столі стояла труночка. Я спочатку подумала, що то якийсь ящикок, кинулася до Василькової постелі, щоб дати йому морквинку й зелене яблучко. А постіль була порожня... Я ще нічого не розуміла, запитала: «А де Василько? Чи не в патронат пішов з Миколою?»

– Ой, не піде він, дітки, в патронат, і нікуди вже він не піде... Він уже знайшов собі хатиноньку, маленьку та тісеньку... То дядько Лаврентій зробив Василькові хаточку вічну...

Я пильніше глянула на стіл – в маленькій труні, накритій шматочком домотканого полотна, лежав маленький восковий Василько. Біля нього любисток, м'ята, а в руках маленький восковий хрестик.

Мати плакала і не знала, що далі робити. Вона сказала, що Василько помер, як тільки я пішла на роботу. Галька покликала бабу Лисивчиху, утрьох вони Василька обмили, одягли і поклали на столі. Галька прибрала його шовковою травою, любистком і м'ятою. Дядько Лаврентій зняв з полу дошку і зробив для Василька труночку. Потім дядько пішов копати яму на кладовище та випросити коня, щоб відвезти Василька туди і закопати. Я подивилася на мертвого братика та й пішла до Харитона Івановича, щоб не пропав мій пайок муки.

Коли я повернулася додому, то Василька вже повезли на кладовище. Я побігла, як могла, на кладовище, але іншою дорогою, тому розминулася з матір'ю та Галькою, що поверталися, поховавши Василька. Нікого з своїх не побачивши на кладовищі, я попленталася додому.

Мати і Галька були вдома, лежали на своїх постелях, що ціле літо не прибиралися і не пралися. Мати плакала, а Галька дивилася в стелю. Ноги в неї були відкриті і напухлі-напухлі, блищали, наче склянки, аж страшно було дивитися. Я намила моркви й піднесла Гальці та матері, але вони не взяли. Я теж не взяла і лягла між матір'ю та Галькою. Миколи не було. Так минули ще два дні, два страшні незабутні дні, коли помер голодною смертю наш маленький Василько.

Дні ставали все тяжчими й тяжчими. Хоч до жнив, до першого спілого колоска, до першої паляниці час скорочувався, та сили ставало все менше й менше і ми всі вже думали, що помремо. Спочатку боялися, що не вистачить дощок у полику для трун на всіх, а потім перестали й цього боятися, нам стало байдуже. Ми не боялися більше смерті, ми хотіли, страшенно хотіли їсти.

Найстрашніше було те, що мати зовсім ослабла, перестала працювати, знесилася, ледве тягала ноги по хаті та ще хіба могла на порозі посидіти, далі вже не ходила. Галька ще дибала на город, під шовковицю, під липу, у свинарник колгоспний, щоб подивитись, чи нема якихось недоїдків у коритах для свиней. На городі кожен кущик картоплі був сто раз передовбаний, вся цибуля і часник з'їдені, вся лобода вискубана, всі липові листочки общипані, залишилися тільки високо вгорі, куди ніхто не міг долізти. Баба приходила інколи, приносила глечичок молока чи шматочок макухи. Та це вже не могло врятувати матері. Микола вдома не з'являвся цілими днями. Галька пухла, а я сохла. Дивно, чому я зсихалася на чорний мотузочок, а не пухла, як Галька? Руки і ноги були в мене тонесенькі, як чорні ниточки. Обличчя було маленьке й теж чорне. Голови не мила давно, завелися воші і в мене, і в Гальки, і в матері. Спочатку ми їх ськали, а потім, мабуть, забули й про це. Про себе ми з Галькою не думали. Ми боялися втрати-

ти матір. Не думали ми й про Миколу, він все більше відбивався від дому.

Одного разу (забула, на яке свято) був ярмарок на ярмарковій площі за зарічанською школою, недалеко від контори колгоспу. Я пішла. Думала, що там, може, буде тітка Улита і, може, щось принесе, щось дасть, якось нам допоможе. На ярмарку було багато людей. Тих, що продавали, було мало. Тих, що купували, теж було мало. Більше бродило тих людей, що просили. Багато було дітей, особливо хлопчиків. Багато було людей з одягом, але майже ніхто ним не цікавився. Всіх цікавив хліб, картопля, макуха, молоко, різні деруни, пшонно, мука, олія. Всіх цікавила їжа. Більшість людей були змучені, нужденні, нещасні, бліді, брудні, немічні. Багато було пухлих. Багато просто лежало в піску під тинами та в рівчаках, простягали тремтячі руки, молили що-небудь дати їсти. Та марно. Я обійшла всі ряди, але нікого з родичів не побачила. Мені страшенно хотілося їсти, але просити я не наважувалася, бо однаково ніхто нічого нікому не давав.

Я дивилась, як одна жінка торгувала теплими дерунами в чималій макітрі. Скільки коштував дерун, я не цікавилася, бо грошей не мала і вдома грошей давно не було.

Одне якесь хлоп'я пробралось між ногами дорослих до бабиної макітри, витягло дерунчик, полізло поміж ногами назад і сховалося. Хлопчик помітив, що я бачу, осміхнувся веселенько своїй удачі і пішов, кусаючи на ходу. Я позаздрила тому хлопчику, і в мене майнула думка: а що, коли і я отак поміж ногами дорослих пролізу до тієї макітри і витягну дерунець. Лише один, тільки один. Баба не обідніє, у неї багато. Я один раз вкушу, а решту понесу мамі й Гальці. У мене затіпалося серденько — я полізла поміж ногами до бабиної макітри. Мені згадався сором, який я пережила після того, як узяла

окрайчик хліба у Кобиخي Харитонихи на столі. Але їсти так хотілося, а дерунів у макітрі було багато, і вони так пахли, що я простягла руку. Та якийсь чоловік помітив мене, штовхнув ногою і сказав: «Чого ти тут лазиш? Ану геть звідси!»

А кроків за три від мене стояв мій учитель Іван Климович Максюта. Він, видно, бачив усе, чув, як кричав на мене дядько, але він удав, що нічого не чув і не бачив, він запитав: «Ти сама тут чи з матір'ю?» — «Сама, мати боліють...» — відповіла я. Мені стало страшно його запитань. Мені стало соромно, що я голодна. Я не могла йому сказати, що я голодна, що вдома голодна мати й опухла Галька, що десь бродить голодний Микола, що померли з голоду тато і Василько. Мене мов паралізувало, він мене питав і щось розпитував, а я стояла і не розуміла його запитань. В очах мені потемніло, я вже ніби й не жила. Тільки серце билось, билось. Потім я зрушила з місця і попленталася попід тинами. А Іван Климович стояв і дивився мені вслід. І ніколи згодом він не нагадував мені про ту тяжку зустріч.

Я прийшла додому. Мати з Галькою зварили якогось пйла, а баба принесла молока. Ми поїли і полягали на полику на свої місця. Одне Миколчине місце було порожнє. А Василькову подушечку баба поклала на припічок...

Коли мати зовсім злягла, ми розбрелися. Кожен шукав собі сяку-таку поживу, де хто міг.

Люди збайдужіли до чужого горя, кожен намагався порятуватися від голодної смерті. Тітка Улита врятувала себе і своїх дітей. То була диво-жінка – всевміюча, всезнаюча, всерозуміюча. Вона не допустила смерті до своїх дітей, хоч і не мали хліба. То гриби, то олія, то макуха, то квасоля, то ходили вудити рибу на озеро. День працює, а ввечері йде на озеро зі своїми якимись саморобними снастями. Так і порятувала сім'ю, ще й нам відривала то се, то те. Тітка Параска рятувала своїх дітей і чоловіка. Правда, дядько Лаврентій ледве вижив. Їх виручила корова. Вони інколи давали глечик молока сім'ї дядька Петра, а інколи й нашій. Та й сусіди мерли з голоду, то давали і їм хоч трошки. Наші ж сусіди допомагали нам мало. Баба Уляна мала корівчину і курей, вона ділилася інколи з нами своїми бідними пожитками. У Федора Сердюка була своя велика сім'я, вони й самі бідували. Баба Юдиха і дід Юда страждали від голоду. Ловушка Терешко хворів на туберкульоз, його сім'я майже вся померла з голоду. А баба Наталка з дочками ходили пухлі й страшні. З кожним днем ставало тяжче й тяжче. Мати й Галька майже не підводилися, а я зовсім охляла.

Був початок липня, вже жито налите було, вже люди виглядали нового хліба. Баба ходила на леваду, сказала матері, що жито гарне, що городини теж буде трохи. А тітка Улита переказала, що просо росте, що квасоля добра, що наш город посапала, там усе в порядку.

Мати тільки слабо осміхнулася на бабині балачки, а потім сказала:

– Я того хліба вже не їстиму, будете їсти без мене. Та прошу вас, мамо, не цурайтеся діток моїх. Я не житиму, то хай хоч вони живуть та й мене згадують. Що мати в них була, і любила їх, і жаліла. Не цурайтесь, мамо... І Михайла просіть, і Марію, і Параску, і Лаврентія, і Улиту. Всіх просіть, щоб помагали та не цуралися діток...

Баба почала заспокоювати матір, казала, що мати, дасть бог, встане, але мати відвернулася до стіни і витерла очі долонею. Я і Галька слухали ту розмову, і страшно нам стало за матір. Галька покликала мене в сіни, а там зашепотіла: «У нашому сараї ночують курчата, аж восьмеро, ті, що наша квочка вилупила. Вони, як ми квочку з'їли, жили в колгоспному свинарнику, а потім я стала їх приманювати свинячими кізяками цілий тиждень. Тепер треба, щоб вони зайшли в сіни, бо в сараї їх не можна впіймати. Я вже пробувала. Сьогодні, як баба піде, ми їх удвох приманимо...»

Того вечора Галька заманила в сіни двох курчат і зачинила двері. Ті курчата літали, літали та й сіли на жердці над скринєю, а шестеро сіли в сараї на перекладині. Ми вирішили завтра впіймати двоє курчат, зарізати і зварити. Але чому ми відклали на завтра, коли можна було ще того вечора поварити тих курчат, я й тепер не розумію.

Це було в суботу. Добре пам'ятаю, що в суботу проти неділі. Надворі пройшов маленький теплий дощик, освіжив землю, дерева і трави. Стало тепло, тихо і гарно. Коли я і Галька зайшли в хату, мати сказала, щоб ми поділили молоко, яке стояло в кухлику на столі. Я сказала, що то хай буде їй, а ми й так будемо.

— Я вже напилася, а то вам на двох.

Ми з Галькою випили молоко. Мати сказала, що хоче з нами поговорити. Галька зачинила двері, прийшла і лягла біля матері, обняла її, почала просити, щоб мати скоріше видужувала, бо скоро буде хліб і картопля і ми будемо жити. Мати притулила Гальчину біляву голівку до себе, заплакала, а тоді запитала, чи немає у неї вошок. Галька відповіла, що є, що вона чесалась, а тепер забула про них, бо вона сьогодні заманила двоє курчат у сіни, завтра заріжемо й супу наваримо, і ви видужаєте...

Мати почала питати Гальку, чи нічого в неї не бо-
лить, чому в неї пухнуть ноги, і обличчя, й руки. Вона все
тулила Гальку до себе й тулила, а про мене неначе забу-
ла. Я прислухалася до їхніх розмов і заздрила, що мати
більше любить Гальку, ніж мене...

Коли Галька стала засинати, мати поцілувала її і
сказала, щоб вона ішла на свою постіль, а мене покла-
ла до себе: «Іди, Нанечко, я тобі хочу дещо розказати.»
Галька скоро заснула, а я лягла біля матері і припиш-
кла. Мати притулила мою голову до своїх грудей сказа-
ла: «Не бійся, присунься до мене близьенько-близенько».
Я присунулася. Мати мовчали і щось усе ковтали-ковта-
ли. Я розуміла, що мати плачуть і ковтають власні сльо-
зи... В цей час двері відчинилися і тихенько зайшов Ми-
кола, заліз на полик і ліг біля Гальки. Він думав, що ми
вже спимо. Але мати обізвалася: «Колю, де це ти так
довго ходив? Я тебе так рідко бачу. Йди ляж коло мене.
А ти, Нанечко, посунься». Микола не розумів нічого, але
прийшов і ліг. Мати його погладила по голові, запитала,
де він був, що їв у патронаті, чи не болять у нього живіт.
Микола сказав, що ходив на болото по рогозу, що приніс
тієї рогози додому, сказав, що сьогодні хліба в патронаті
не давали, а завтра даватимуть, то він свій пайок при-
несе нам, а сам тільки раз укусить. А сьогодні їли суп і
пшоняну кашу, а на болоті він наївся рогози, а в колгосп-
ному саду сторож дозволяє їсти яблука, хоч вони ще й
не зовсім гарні. Мати поцілувала його і сказала, щоб він
беріг себе і слухався старших. Микола відповів, що він
усіх слухає, і пішов спати.

Я знов притулилася до матері... А тоді, чуючи,
що менші діти сплять, мати сказала:

— Наню! Я... я скоро умру. Ти не бійся і не тремти
так... Це правда. Може, й завтра, бо я вже не можу вста-
вати. Мені погано. Ніхто й ніщо мені вже не допоможе.
Ти не тремти, не тремти так, донечко, а слухай. Щоб

на мене не одягали гарної спідниці і платка. То буде тобі й Гальці. Все, що є краще, поділите. Миколі теж лежать там батькові штани й сорочки, виросте, то носитиме. А мені одягнете полотняну спідницю. Мені все одно в землі лежати. Та ти не тремти так і не плач, бо не все почувеш і не знатимеш тоді, що робити. Як умру, то перекажете в Недру. На труну візьмете одну дошку з полика і одну лаву, а тоді спатимете на полику не впоперек, а вподовж, а Миколі стелитимете на припічку або на печі. Та слухайте бабу, і дядька Михайла, і дядька Лаврентія, і тітку Параску, і тітку Улиту. Всіх, всіх людей слухайте, бо буде вас і по дорогах, і по стежках, і по полях, і по болотах. Розлізетеся, як руді мишенята. Та бережіть себе, одне одного жалійте і шануйте. Бо як ви себе не пожалієте, то ніхто не пожаліє... Ти найстарша, то щоб дивилася за Галькою і Миколою. Микола нічогенький, дасть бог виживе. А Галька плоха. Я за неї боюся. Щось у неї тіло все налилося водою. Ти дивися за ними обома і себе жалій, щоб вижила... Та вчіться людям годити, бо скубтимуть вас усі, хто як зуміє. Ви будете... ви, Нанечко, будете сирітками нещасними. Цього вже не відвернете. Я умру скоро...

І мати знову ковтала і ковтала сльози. А я тулилася до неї і тремтіла. Потім мати затихла, і я, змучена днем і голодом, заснула, обнявшись із матір'ю.

Спали всі тяжко. Я проснулася і відчула на собі важку, як камінь, материну руку... Але я не здогадалася, чому рука така важка, зняла її помаленьку з себе і поклала на подушку. Мати мовчала. Я думала, що мати спить, і не хотіла її будити. Встала, глянула, а Миколи і Гальки вже на постелі не було.

У хаті було вже зовсім розвиднілося. Микола, мабуть, устав і пішов собі в патронат, а Галька, напевно, пішла під шовковицю. Двері в сіни були зачинені, щоб курчата не вискочили, адже ми мали їх різати та варити суп.

Курчата сиділи над скринею на жердці, забившись перелякано під стіну. Я кинулася їх ловити. Одне спіймала швидко, а друге ніяк не могла зловити. В цей час Галька зайшла в сіни, несучи в металевому кухлі, яким ми пили воду, нарвані чорні й червоні ягоди шовковиці. Вона причинила двері, щоб не втекли курчата, і тихо пішла в хату. Раптом через хвилину я почула крик:

– Ой рятуйте! Насте, йди, біжи... Ой рятуйте! Ой рятуйте, рятуйте – мати вмерли!..

Я з переляку випустила курча і вскочила в хату. Галька кричала, розсипала по хаті й постелі ягоди шовковиці. Мати лежали спокійні й холодні. Рука зааніміла на подушці. Це та сама рука, що була на мені цілу ніч. Материна мертва рука. Мати була спокійна. Очі – заплющені, волосся висунулося з-під хустки. Гребінець упав на подушку. Мати була холодна, губи білі, а обличчя і руки жовті. Ми з Галькою стояли над матір'ю, плакали й приказували і не знали, що буде далі, що робити. Наш крик почули сусіди. Скоро всі люди нашої вулиці знали, що померла Оксана. Люди шепотілися, зітхали, хто плакав, а хто хрестився злякано, бо кожен думав про себе, про видиму голодну смерть, про те, як би дожити до нового хліба. Люди говорили: «Царство їй небесне, гарна була жінка, нікого ніколи не зобидила, нікому зла не зробила. Горювала, бідна, багато. Сама горя зазнала і діток посиротила. Нещасна вона, нещасна, царство їй небесне...»

Дядько Михайло пішов повідомити недрян. Дядько Лаврентій почав робити труну, порізав лаву й одну дошку з полика, так, як і казала мені мати. В труну поклали м'яти, любистку, поставили ікону, а в руки матері дали восковий хрестик. Сусіди принесли свічок, запалили і лампадку. Запахло ладаном і оливою. З'явився псалтир. Якась жінка почала читати молитви. Ми з Галькою тулилися одна до одної, а люди, які приходили, хрестилися і називали нас сиротами.

Хтось сказав у патронаті Миколі, що померла мати. Він одержав там свій пайок і з тим шматочком хліба прийшов додому. Так і стояв біля труни, мнучи в руках той кусник, аж поки не поклав його посеред столу біля матеріної труни, оті свої вісімдесят грамів – патронатський пайок. Постіль матері жінки винесли з хати і повісили за хатою на гілляку горіха.

Дід Никипор прийшов по обіді, вже коли сонце почало спускатися з високості. Тітки були на роботі і прийти не змогли. Баба Олена плакала і молилася вдома, дійти до Березані вона не здужала. Дід Никипор підійшов і закам'янів біля матеріної труни.

Він не говорив нікому ні слова, стояв, схрестивши руки на грудях. А обличчя все смикалось і смикалось. І всі люди враз замовкли, навіть Микола з Галькою перестали плакати, мов заніміли.

Так було довго. А потім дід перехрестився, притулився до материних рук своїм обличчям, щось поправив біля шиї, узяв псалтир і почав тихо-тихо і хрипко-хрипко читати якусь молитву. І заридали люди в хаті, і заридали ми з Галькою та Миколою. І тяжко, і сумно, і страшно було того дня. Ми так скричалися, що вже не володіли собою. Баби топили в печі, ставили якийсь чавун, якийсь горщик, щось почали варити. А серед столу все лежав біля матеріної труни маленький чорний шматочок хліба, який приніс Микола з патронату. Хтось устиг покласти на той шматочок дрібку солі. А люди плакали і хрестилися. Лампадка горіла, свічки горіли. Дід Никипор читав молитву над труною своєї дочки.

Багато, багато забулося з пережитого в ті страшні дні 1933 року, в ті страшні дні мого сумного і тяжкого дитинства. Похорон матері був особливо сумний. Я так була змучена горем, що не все пам'ятаю. Я навіть зразу не звернула уваги, що могила матері поряд із батьковою. Взагалі я багато чого не пам'ятаю. Я записую лише те,

що залишилося в пам'яті навічно. Довго-довго читав псалтир дід Никипор, довго-довго лежав Миколин шматочок хліба біля материної труни. Цей шматочок хліба з грудочкою солі я й тепер бачу. Його ніхто не їв, тільки дивилися. І хто знає, від чого більше зітхали й плакали: чи від того, що мати лежала в труні і більше не підведеться, чи від того, що біля труни лежав такий маленький, такий чорний шматочок хліба, на якого можна було тільки дивитися, молитися і плакати.

На похороні Гальці зробилося так погано, що не могла йти на кладовище. Дядько Лаврентій підняв її і посадив на воза біля материної труни. Ноги в Гальки були сині і наче налиті якоюсь рідиною. Мене ніхто не садив на воза, я ішла. Микола тюпав сам збоку. Дід Никипор був білий, як стіна, сльози текли по щоках, а вітер погойдував синіми пасмами його волосся. В руках у нього був псалтир...

Біля могили виявилось, що нічим опускати труну. Тоді дядько Лаврентій відв'язав віжки. Поклали труну на віжки... Ми всі кинулися до неї і не давали опустити в яму. Тоді хтось сказав, що коняка, відв'язана, рушила і пішла собі з возом в напрямку до колгоспної стайні. Тоді труну тихенько опустили. Хтось сказав:

— Діти! Киньте і ви земельки в яму. Нехай матері легенько лежить на тім світі.

...Другого дня усі розійшлися. Дід Никипор пішов у Недру. Лише баба Олександра сказала, що увечері навідається. Микола пішов у патронат. Ми з Галькою заглянули в чавун і в миски, але все було порожнє. Лише в одному глечику лишилося трохи кисляку та на столі лежав Миколин кусник із дрібкою солі — їх ми і поділили. Потім я нарвала якихось лопуцьків, знайшла в сінях уже зів'ялу розкидану рогозу. Ми напхали животи чим могли, але їсти хотілося. Галька лягла і почала тяжко стогнати. Вона на мене ніби гнівалась, що я не була пухла.

Я була суха, як соломинка, чорна, як земля, але не пухла, а Галька наливалася й наливалася, й наливалася водою. Шкіра в неї тріскалася, і з тіла виливалася якась рідина. Її постіль була від цього завжди мокра. Ніхто її не мінняв, не прав. Постіль тхнула, на неї сідали мухи. В мене й гадки не було попросити чи помитися, а змити голову і на думку не спадало...

Лікарня була заповнена хворими й голодними. Гальки б туди не взяли, бо таких, що мерли голоду, було надто багато. На кладовищі не всіх навіть закопували. Собаки тягали то руки, то ноги по кладовищу. Були там і дитячі тіла... Колгоспне начальство нічого не робило, чи, може, воно теж уже було не в змозі рятувати дітей, чий б вони не були. Адже то були діти сільських трудівників, яких сама земля народила хліборобами...

Після смерті матері ми стали сиротами, і дехто з сусідів почав косо на нас поглядати, щоб, бува, не забралися на чийсь город, чогось не вирвали, не вкрали. В кожного була на обліку кожна часничина, кожна цибулина, кожна ягідка. А дощі гноїли все на городах, усе заростало бур'янами; голодні, знесилені люди не мали змоги боротися з ними.

Мені йшов одинадцятий рік, Гальці було дев'ять років, Миколі сім. Найтяжче переносила голод Галька. Ще невдовзі після смерті матері трапився випадок, що прискорив смерть моєї сестрички. Галька пішла з дому, не сказавши мені ані слова. Пішла вона через садок і город Ловушки Гната. У садку ріс розкішний часник. Галька поглянула навколо — нема нікого. І вирвала дві часничини. Несла в руках і почала вже кусати зелене пір'я. В цей час на порозі виріс Гнат. Він її схопив, вона хотіла вирватися, кинула ті часничини, але він її бив по обличчю, по голові, по спині. Галька почала кричати. Я почула той крик, вийшла з хати і заціпеніла. А Гнат підвів її до колодязя й почав бити головою об цямрину.

Я вже не можу пригадати усіх слів, що їх вигукував Гнат Ловушка, б'ючи Гальку об цямрину колодязя, з якого він ціле життя брав воду. Я почала щось белькотати від порога своєї хати, але підійти побоялася.

Пізніше я підняла Гальку і потягла до хати, стала її сварити. Вона сказала: «Не бійся, я вже тепер нікуди не піду і нічого вже не візьму», — і замовкла. Я мовчала теж.

Після того випадку Галька вже нікуди не ходила, ноги стали як важкі колоди. Тим часом уже й жнива ближчали, люди сподівалися нового хліба. Дехто ходив у поле, їв зерно з недозрілих колосків, їв та й помирав там, у житах і пшеницях. Ми з Миколою не ходили, а Галька хоч би й хотіла, то не могла ходити. Вона вже не вставала з ліжка, усе стогнала таким стогоном, що хата здригалася. Микола приносив свій шматочок хліба, ділив між нами, але тими крихтами він не міг врятувати сестри. Баба вперше після материнної смерті відчинила скриню і почала длубатися в ній. В мене тоді майнуло в голові, що то баба дивилась на Гальчине сине стареньке платтячко та хусточку з квіточками О! Я тепер знаю, чого баба дивилась тоді на платтячко сине й хусточку!

Другого дня баба прийшла рано, принесла і Гальці поїсти, але в неї з рота текла якась слина, а по тілу повзали воші. Баба мені сказала, щоб я не сиділа вдома, а йшла в городню бригаду на роботу.

— Іди, там щось їсти варять людям, то й тобі дадуть. Зробиш не зробиш, а їсти дадуть, не сиди. Я сама біля неї буду.

І я пішла тоді на роботу в бригаду до Коби Харитона. Там сапали моркву. А в час обіду мені дали повну миску густої затірки. Своїх рядків я так і не прополочла. Мені ще хотілося такої затірки. Я б її їла і їла, але більше мені не давали...

А вдома Галька вже була мертва. Вона лежала на лаві, на білій у рубчик скатертині, колись витканій материни-

ми руками. Лежала білява, із заплющеними очима, в синьому платтячку і хусточці з квіточками, із складеними руками на грудях. У руках у неї був жовтий восковий хрестик, а на шиї на сирицевій ниточці металевий хрестик із розіп'ятим Ісусом Христом. У головах на краєчку стола горіла висока свічка. Двері були відчинені. Біля стола на табуретці сиділа баба Олександра, скорботна і сумна, наче кам'яна баба, в очіпку, в чорній хустині, в чорній спідниці, боса. Вона не плакала, не голосила, як недавно по батьку та матері. І дивно, що я теж не закричала, і не заплакала, і нічого не сказала, а стала біля Гальки і дивилася на неї, дивилась. І не було ні жалю, ні страху. Нічого не було. Баба мовчала, і я мовчала. Микола тої ночі вдома не ночував і, мабуть, ще не знав, що померла сестра. Ніхто до нас не приходив ні з сусідів, ні з родичів. Тоді баба сказала, щоб я пішла вирвала любистку та м'яти. Я нарвала великий оберемок пахучого зілля, поклала біля Гальки, а баба обклала її всю зіллям.

А потім ми знову сиділи. І свічка горіла. І баба запитала:

— Тобі там їсти давали?

— Давали. Затірки повну миску.

— Отож і завтра йди, як хочеш жити. Іди і завтра... Устанеш і йди, а ми Гальку якось самі поховаємо. Я ще до Лаврентія не ходила. Я зараз піду, а ти не бійся, лягай собі і спи...

Баба пішла. Я ще довго сиділа біля мертвої Гальки і дивилася на неї. Галька лежала тихо, не плакала, не стогнала і їсти не просила.

Я сиділа, сиділа, схилилася на Гальку та так і заснула. Свічка згоріла й погасла. Двері були відчинені в ніч. Ніхто до нас не приходив. Тієї ночі ми спали в хаті удвох: я і мертва Галька. Прокинулася я рано. По тілу Гальки і по подушці повзали великі білі воші. Я стерла їх ганчіркою. Обличчя Гальки трохи відтухло.

Миколи не було. Баба прийшла рано і сказала, щоб я брала сапу і йшла на роботу. Я слухала бабу, вона була мудра, хоч її теж підточив голодний страшний 1933 рік. Вона згорбатіла, підборіддя тряслося і руки тремтіли весь час, а голова була сива-сива. Сиве волосся виглядало з-під старого очіпка. Під очима були сині мішки. Баба не плакала і не голосила, але була якась така дивна, що її не можна було не слухатися.

Того дня я раніше за всіх вийшла на роботу. Сіла собі на стежці, мені не хотілося їсти, хоч переді мною була плантація буряків і моркви. Найбільше хотілося, щоб мене люди ні про що не розпитували. Навіть в обід мені не хотілося їсти, я не доїла порції. Жінки тільки переглянулися. А я схопилася і побігла додому. Я хотіла побачити Гальку в труні. Я згадала, що і батько, і мати, і Василько лежали в труні, а Гальку я не бачила в труні. Дивне бажання... Але чому баба нічого не сказала про труну?..

Нарешті я прийшла додому. Баба була сама. Гальки на лаві не було. Постіль була прибрана і покладена за хатою на горіховій гілляці. У хаті було підметено. В куточку горіла лампадка. Я запитала:

— А з чого дядько Лаврентій зробив Гальці труну? — Баба мовчала, тільки важко дихала. Невдовзі прийшов Микола, приніс свою порцію хліба і повну пазуху яблук. Ноги в нього ціле літо були немиті, порепані, ніс подряпаний, руки у виразках і брудні. Він зайшов, нічого не сказав, подався у ту хатину, де лежала Галька на ліжку, а через хвилину повернувся: «А де Галька?»

Ми мовчали. Микола подивився на нас, на лампадку, що горіла.

— Умерла? А я їй сьогодні хліба приніс. Учора сам зів, а сьогодні їй приніс, а вона вмерла... — поклав свій шматочок сперед стола. — Так швидко вмерла...

Тоді заговорила баба, лежачи на полику, — було тяжко і боляче слухати її слова:

— Ось послушайте, Насте й Миколо, що я вам скажу. Тільки уважно слухайте, бо, може, я теж не виживу, щось у голові туманіє і все болить. Ви вже великі діти, вас тільки двоєчко. У вас немає ні батька, ні матері. Ви шануйтеся і спасайтеся. Може ж таки, мине оце лихоліття і знову люди жити будуть. Слухайте людей, поки не перемініться, то хиліться до колгоспу. Ось школа почнеться. Може, ходитимете, а може, й ні. Як уже скаже влада. Скажуть ходити, то підете. Діло робити треба вчитися... Ви вже великі... Тобі, Миколо, цілих сім років, а тобі, Насте, вже одинадцять. Ти, Миколо, менший, щоб слухався Насті, а ти, Насте, слухай мене, дядька Михайла і Лаврентія, як житимуть. З добрими людьми водіться, а від лихих тікайте. А самі зла нікому не робіть, будьте ласкаві до людей і добрі, й будете живі, поки ноги носитимуть...

Микола слухав, слухав бабину мову і заснув. Засинаючи, пробурмотів: «Галька вмерла, то ти, Насте, з'їж хліб і бабі дай. Удвох з'їжте, раз Галька вмерла...»

Через кілька днів була неділя і якийсь празничок. До нашої хати прийшли баба Олександра, тітка Улита, тітка Параска і дядько Михайло. Посходилися вони до нас на велику родинну раду. Радилися в присутності моєї і Миколинієї про те, як з нами бути: чи здавати хату в колгосп, а нас в патронат? Це було легше для родичів. Та ще не встиг ніхто зі старших висловити свою думку, як Микола викрикнув: «Не треба хату здавати Козацькому, не треба! Хай буде наша хата, ми з Настею тут будемо жити».

Після такого слова Миколи всі довго мовчали. А тоді дядько Михайло до мене звернувся: «А ти ж, Насте, як хочеш? Чи вдома в хаті жити, чи в патронат іти?» Я сказала, як і Микола, що хочу жити вдома, буду на роботу ходити, заробляти трудовні.

Так усі гомоніли, радилися і вирішили, що поки що нас не розлучатимуть, що батькову хату нікому не віддадуть, що Микола хай ходить в патронат, а я на ро-

боту, що про паливо потурбуються дядьки Михайло і Лаврентій, що жито покосять, а ми з бабою зв'яжемо, виберемо картоплю, що допоможуть змолотити і змолоти жито, а то й тихцем приходитимемо до дядька Лаврентія змолоти зерно на маленьких жорнах, які він зробив таємно, бо за жорна штрафували й тягали до сільради. Баба Олександра казала, щоб не спішили палити сарайчика, бо, може, бог дасть, і поросятко чи курочок заведемо. Потім тітка Улита полізла на горище і сказала, що ще в цім році можна не мазати на горищі, що покрівля ще рік витримає без латання, хоч солома в багатьох місцях прогнила і ледве дихала. Подивилися на шибки у вікнах, на защіпки на дверях, заглянули в скриню, з якої запахло матір'ю, васильками і ще якимись особливими запахами. Вирішили, що піджаки сяк-так перезимують, а от на ноги щось треба. Грошей не було жодної копійки, і заробити нікому. (У колгоспі на мої мізерні трудодні грошей не давали.) Знайшли батьків старий кобеняк, вирішили пошити з нього бурки. Подивилися, скільки мисок, глечиків, горщиків, сковорідок, тарілок, ложок. Заглянули в макітру, діжу, діжку. Вони були порожні й засновані павутинням. Мені все тикали, всі вчили і навчали... Поцікавилися, чи є ножі, ножиці, сокира, молоток. Довго, довго говорили та й почали розходитися. Баба сказала, що прийде завтра. Тітки зітхали, бо завтра на роботу та й вдома ділечка повно.

Тоді дядько Михайло спитав: «А сьогодні ж є у вас, діти, що їсти?» — «Немає,» — відповів Микола. — Я завтра попоїм у патронаті, а от Настя...»

Дядько Михайло запросив нас на вечерю до себе: щось там Марія наварила...

Почалося сирітське поневіряння та горе, горе та поневіряння.

На другий день уранці у мене з'явилася думка піти в Недру. Я йшла, аж потом покрилося моє тіло. На дорозі

ніхто не зустрівся. Коли вже входила в Недру, під тином побачила пухлу жінку, що помирала. Я згадала, як колись і мати лежала під чужим тином у колючках та кропиві, поки я не винесла їй кисляку та не довела додому... Я швиденько перейшла всі стежки та доріжки і потрапила на недрянське кладовище. Було багато свіжих могил, дуже багато, звідкілясь вітер ніс запах мертвечини. Звідси вже було недалеко до дідової хати.

...Скрізь було багато зелені, буйної і розкішної. Сливи вже починали буріти та синіти, дозрівали пізні вишні, подекуди були і яблука. Спориш такий розкішно-зелений ріс обабіч стежки. Я тихенько підходила до комори. Цвіли якісь квіти. Вечоріло. Біля хати горіло багаття, і на тринозі у великому казанку щось варилося. Дід сидів біля багаття і підкладав хмиз, а тітка Мотря на білій скатертині щось терла, закасавши полотняні рукава, мабуть, затірку. Я згадала, що не їла сьогодні...

Я довгенько стояла, затамувавши віддих, хотіла послухати розмову, але розмови не було. Тоді я вийшла з-за куців і почала підходити до гурту. Тітка Мотря підвела голову і здивовано проказала: «Чи не Настя? Їй-бо, Настя... Ой боже, де це ти взялася?»

З хати вийшла тітка Дунька і баба. Всі кинулися до мене. Навіть дід підхопився і поцілував мене: «Здрас-туй, Насте. Жива, слава богу». Я заплакала:

— Галька вмерла.

— Галька? А Микола?

— Живий. Дядько Петро помер... І Маруся, і баба, і дядько Семен.

Всі зітхали, затірка кипіла в казанку. Її вже можна було знімати, а вона все кипіла й кипіла і геть-чисто розварилася...

Гукнули тітку Палажку, послали рядно, насипали велику миску затірки і поклали всім великі дерев'яні ложки. Хліба не було. Я забула, що в них не заведено було

поспішати з ложкою біля миски: всі брали по черзі, щоб ніхто зайвого не зів. Але я забула про це і, поспішаючи, іла швидше за інших, та мене не спиняли...

Дитячим серцем я розуміла настрій кожного, бачила, що живуть вони кепсько, що все ще вичікують і не хочуть іти в колгосп, що корову збули, поросяти нема, що п'ять душ сім'ї... Всі три тітки ходили щоденно на роботу в березанський радгосп кілометрів за вісім. Працювали тяжко, копали кар'єри, сапали, жнивували. Щоденно кожна одержувала 400 грамів хліба і ще круп, або олії, чи ще чогось. Хліб ділили так, щоб трохи принести додому дідові й бабі. Тітки були худючі, чорні, страшні, вимордувані голодом і важкою працею. Я зрозуміла, що взяти мене чи Миколу вони не зможуть.

Після таких-сяких розмов баба Олена таки почала болючу тему:

— Як же жити будете? Чи у своїй хаті? Чи заберуть вас куди?

— Чого у своїй хаті? Голодної смерті виглядати? Держава знає, що робить. Сиріт наробила, то хай і годує тепер, — сказав дід.

Я розповіла, що до нас приходили родичі, що ми з Миколою не хочемо йти зі своєї хати, що баба нам допомагає, що у нас є трохи картоплі та квасолі, що палива дядько випросить для нас у колгоспі, що в школу, може, й не будемо ходити, бо треба трудодні зароблять.

— Чого в ту школу йти? — запитала баба. — Не таке тепер життя, щоб у школу. Та ще сиротам. — Слово «сиротам» вона так вимовила, що в мене серце стислося в грудочку і заболіло-заболіло...

Пішли в хату, послалися, полягали. Тітка Мотря спершу запропонувала, щоб мені завтра йти разом із ними рано вдосвіта, але баба рішуче заперечила: «Чого спішити? Воно дитина, хай хоч виспить, як гостинців немає. Ви собі вставайте та йдіть, а Настя побуде хоч

до обіду». Я зрозуміла це як натяк, що жити в них довго не можна, що крайній строк — завтра по обіді...

Не знаю, як інші, але я спала мертвим сном — довго-довго, аж баба злякалася, думала, чи не померла я, обівшись затірки з остюками. Баба злякалася і почала тихенько смикати мене за ноги: «Вставай, Нанечко, вставай, вже обідня пора...» Попрощалися ми коротко. Дід не казав нічого, лиш зуби стиснув. Я тепер розумію, як було йому тяжко на душі, але тоді я його боялася. Баба заплакала і сказала, щоб я звиняла, що нема гостинця, а в школу щоб не спішила, поки не прийдуть і не завербують (вона вважала, що тепер кругом людей вербують: на роботу, в армію, у школу, в тюрму). А навздогін мовила:

— Там ітимеш мимо огіркової гудини, то подивись легенько, щоб не зламала, чи нема де огірочка. Як є, то виви на гостинчик...

Я пішла. Біля жовтих квіточок сиділи золоті бджілки, подекуди були пуп'яночки. Я зірвала кілька пуп'янків, загорнула в лопуховий листок і знову пішла стежкою, що вела до кладовища. Знов запахло падаллю і трупами... Я перебігла кладовище, не хотілося думати про мертвих, хотілося жити і жити.

Бригадир нашої бережнівської бригади Симон Круть — той, що колись товаришував з моїм батьком, той, що в нього не було дітей, — жалів мене і Миколу. Він почав запрошувати мене в бригаду, і я покинула Кобу Харитона і перейшла сюди. Симон мене з іншими дівчатками послав стругати токи, загібати колоски, підносити жниварям води. Він ставив нам гарні трудовні і не заперечував, як хто брав додому трохи колосків. Всі напекли свіжого хліба, напекла його і баба Олександра. З'явилися груші-гнилички, яких у Березані було багато, сливи, молода картопля... Люди майже всі були у колгоспі, а хто не хотів визнавати Козацького, ішли в радгосп чи на торфорозробку або виїздили до Києва чи в Донбас на шахти.

І ось настало 1 вересня 1933 року. Микола пішов у патронат, ми твердо вирішили до школи його в цей тяжкий рік не віддавати, бо прохарчуватися обоє вдома були не в змозі. Не мали ні сала, ні олії, ні молока, ні курей, а торбинкою квасолі та двома лантухами картоплі не проживеш. Але я 1 вересня вирішила все-таки йти до школи. Встала, розчесалася густим гребінцем (воші у мене не вивелися ще), одягла полотняну сорочку, подолки якої внизу вишивала колись під наглядом матері, Гальчину спідничку сатинову, бо свою я чисто зносила, кіснички, яких я не торкалася від самої зими. Вимила ноги, але взуття ніякого не було. Сумки для книжок не було, та й книжок і зошитів теж не було. Я знайшла якийсь зім'ятий аркуш зі старого підручника і огризок хімічного олівця – ручки, пер, чорнила теж не було.

І от ми йшли вулицею втрьох із подругами. Мені було соромно, що я боса, а дівчата взуті. Я все намагалася йти позаду них. Тоді здогадалася Прісія Падалка, зняла свої червички, взяла в руки й помахала ногою: «Муляють ноги. Я краще боса йтиму». Надя Колесник теж сказала: «І в мене муляють». Вони поклали свої черевички в шаньки, ми взялися за руки, і мені стало весело й гарно на серці...

І попливли дні і ночі, тижні і місяці повні страждань. Плив час, треба було жити, боротися і шукати точку опори. І я знайшла раз і на все життя оту точку опори – любов до навчання, любов до праці, любов до добрих людей.

...Осінь 1934 року. Шостий клас. Мені дванадцять років, і всі рідні вважають мене дорослою, дуже грамотною та освіченою, бо ще ніхто ніколи з наших родичів не вчився в шостому класі. Училася я залюбки. Приносила додому лише «відмінно» і зрідка «добре». На свята я одержувала в школі премії і подарунки. Мені здавалося, що навіть голова Козацький почав дивитися на мене та на Миколу інакшими очима. А може, було сором-

но перед нами за смерть батька та матері, Гальки й Василька. Може... Ми не зловживали своїми проханнями до нього виписати щось із колгоспу. Ми соромилися і були гордими дітьми.

До школи і я, і Микола бігали босі. Вже всі учні в класі були взуті, а я, соромлячись своїх босих ніг, відмовлялася виходити до дошки відповідати урок, ховала свої задубілі ноги глибоко під парту, щоб учителі не бачили. Але більшість учителів, мабуть, знали, в чому справа, перестали викликати мене до дошки чи стола, просили відповідати з місця.

І от почали готуватися до жовтневих свят. Було розпорядження пройти колонами по всій Березані з прапорами, гаслами і портретами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Молотова, Косіора, Постишева та інших, яких я не пам'ятаю. На ярмарковій площі, недалеко від зарічанської школи, зробили трибуну, на якій повинно було стояти начальство з райкому партії, райвиконкому, представники колгоспів, шкіл. Багато тоді було всякого начальства на трибуні, серед інших і Козацький як голова четвертого колгоспу імені ДПУ. Був Ягор Гуринович від учителів, Яків Данилович як директор школи і Іван Климович як піонервожатий. А мене вибрали від учнів, щоб я стояла на трибуні та ще й виступила з промовою. Іван Климович, бачачи мою розгубленість, сказав:

— Ти не хвилюйся, а запам'ятай, що треба говорити про наше щасливе життя, про колгоспний лад, що приніс частя селянам та їхнім дітям, про партію більшовиків. Ти повинна сказати, що там, на Заході, тепер з'явився фашизм, там люди страждають від голоду і холоду, що там мучать простих людей, робочих і селян, за правдиве слово про нашу радянську владу...

Я вислухала Івана Климовича і сказала, що я, може, не зумію виступити, хай, може, хтось інший.

– Ні, ні, Насте Лисивцева, виступиш ти. Ти відмінниця, краща учениця в школі і зразкова піонерка, тобі й виступати.

...Я написала вдома на аркушику паперу свій виступ. Шкода, що не зберігся той аркушик зі старого учнівського зошита. Я тепер не можу абсолютно точно згадати ті речення й уривки фраз, які я виголошувала зі святкової трибуни 7 листопада 1934 року. Жаль! Але я пригадую зміст, і свою схвильованість, і свою жестикуляцію, і міміку збенжеженої дванадцятирічної дівчинки, що вперше виступала на такій трибуні з такою промовою. Справа в тім, що я вийшла на трибуну боса-босісінька, з намуленими до крові ногами, посинілими і брудними. (Трапилося це так. Я почала кашляти і баба заставляла мене взувати щоденно осоружні залізні чоботи, що їх мені пошив зі своїх старих дядько Михайло. Я тоді не знала більших страждань, як ті, що завдавали оті чоботи. Вони мені різали і муляли. Ноги так боліли, що в мене не стачало терпіння в них бути. Я готова була простудитися і вмерти, аби не натягати на свої намучені ноги оті страшні, грубі, давучі, різучі чоботи.)

Звечора я випрала своє плаття і хустку, вимила голову і намастила чоботи дьогтем, що його принесла баба спеціально для такої справи. Ми з бабою думали, що чоботи від дьогтю відм'якнуть. Праски не було, то я своє стареньке плаття викачала качалкою, якою мати завжди качала полотняну білизну, рушники, рядна та скатертини. Плаття, ситцеве, старе, не підлягало качалці й залишалося зім'ятим і витягнутим та ще більш некрасивим. Панчіх не було. Були широченні чоловічі халяви вище колін на голі й тонкі, як палички, ноги.

Рано-вранці я встала, збудила Миколу, поснідали картоплею і хлібом з огірками та й почали одягатися, щоб іти на свято. До мене зайшли Пріська Падалка і Надя Колесник. Я одягла своє плаття, кусаючи губи. Мені

було боляче, що в дівчат гарненькі платтячка і черевички, а в мене оті страшні чоботи. Я, бачачи, що баби немає, прийняла рішення тверде: чоботи не взувати, а йти босою, хоча я добряче бухикала.

Ноги мерзли, я почала просто тремтіти і цокотіти зубами. Я підстрибувала, розтирала ноги руками, але ніщо не допомагало. Так добігли ми до школи. Почали нас шикувати в колони з плакатами, гаслами і портретами. Ми стали втрюх та ще одна дівчина біля нас. Я стала всередині, щоб учителі і люди не помітили моїх босих ніг. Поки всі шикувалися, я піднімала одну ногу, притискувала до неї подолок свого плаття, а коли нога трохи нагрівалася, гріла так другу.

Дощик почав сіятися дрібно й холодно. Були в колонах ще босі й напівбосі, але ніхто особливої уваги на них не звертав, і я заспокоїлася. Колона рушила по Березані. Нам наказали співати «Інтернаціонал молоді» і просто «Інтернаціонал». Я спочатку не хотіла співати, а потім, як Катя Колесник гарно затягла: «...Ми діти святої армії труда, землею будем володіти, а паразитів жде біда», – я й собі почала тихенько підспівувати. Мені подобалися і мелодія, і слова, дуже гарно звучав приспів «Інтернаціоналу»:

*Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав.
В Інтернаціоналі
Здобудем людських прав.*

Йшли не в ногу, а табунцем, підтюпцем підбігаючи, щоб не відстати від передньої колони. Так ми дійшли до площі, де стояла трибуна.

Іван Климович поманив мене пальцем іти до трибуни. О боже! Я ладна була провалитися крізь землю, вивітритися, зникнути безслідно, ніж терпіти отакий пе-

кучий сором – іти на трибуну з босими ногами, у старому платті і хустці. Але наказ учителя є наказ і я пішла, втягнувши голову в плечі. Я скоренько скочила на трибуну і стала в куточку, рада, що дошка внизу була широка і затуляла від людських очей босі ноги.

Почалося свято. Голосно говорили промовці про наше щасливе життя, про перемогу колгоспів, про радянську владу, за яку стільки крові трудящої пролилося. Лаяли ворогів, внутрішніх і зовнішніх, говорили часто слово «смерть». Смерть світовому імперіалізму! Смерть куркульству! Смерть зрадникам радянської влади! Смерть фашистам у Німеччині та Італії! Смерть усім, хто надума нас подолати!..

Я тремтіла, думала, що про мене забули. Виступив секретар райкому партії, секретар райкому комсомолу, Козацький від колгоспників Березані, Ягор Гуринович від учителів та інтелігенції, а потім сказали: «Від піонерської організації березанської семирічної школи слово має учениця-відмінниця Настя Лисивець». Як і після кожного оголошення, були ріденькі оплески. Начальство трохи відступило, пропускаючи мене на передній край трибуни. Я вийняла аркушик зім'ятого паперу із рукава. Руки тремтіли. Ноги трусилися. Зуби цокотіли. Але я розпочала хоч і тремтячим, але гучним голосом:

– Товариші колгоспники, піонери, учні, всі трудящі! Від імені піонерської організації березанської школи передаю всім вам палкий піонерський привіт на честь славної річниці Великого Жовтня!

Після цих слів мені аплодували, навіть начальство на трибуні, і сам Ягор Гуринович аплодував. Я тоді осміліла і почала читати зі свого аркушика. Говорила, що ми щасливі, що колгоспний лад приніс щастя селянству, що ми єдині в світі такі щасливі, що лише в нашій радянській країні такі щасливі й вільні діти, бо там, за кордоном, на Заході, люди мучаться в неволі, там бідні

діти трудящих помирають з голоду... Говорила чимало, все так, як мені рекомендував Іван Климович. Закінчила вигуком: «Хай живе річниця Великого Жовтня!» Знову мені зааплодували, і я відійшла в свій куточок на трибуні, засунувши босі ноги за широку дошку...

Написано у 1976 році

Анастасія Лисивець

Пережите і не забудьте

Свої спогади про чи не найтрагічніші події ХХ століття в Україні – Голодомор і Другу світову війну – моя мати Анастасія Лисивець писала в 1970–80-і роки. Писала не для друку (в той час вони й не могли бути оприлюднені), а на прохання свого чоловіка, для нас із братом та майбутніх онуків і правнуків.

Мама писала ці спогади у шкільних зошитах, так само як від юних літ до глибокої старості вела щоденники (незвична, та й небезпечна річ не тільки між українськими селянами, але й серед так званої «української радянської інтелігенції»). Вже в переддень Незалежності я занесла в журнал «Вітчизна» першу частину цих спогадів, що під назвою «Скажи про щасливе життя» з номера в номер передруковувала місцева преса як Київської області (моя мати родом з містечка Березань), так і на Сумщині, де в селі Куянівка Білопільського району вона понад три десятиліття пропрацювала вчителькою української мови й літератури в середній школі. 1993 року «Скажи про щасливе життя» з'явилися окремою книжкою у видавництві «Веселка», незабаром в перекладі в Румунії, потім у Франції, а 2008 року до-

повненим виданням «Спомини. Великий голод. Велика війна» в історичній серії видавництва «К.І.С.». Невдвозі відомий американський вчений і письменник Олександр Мотиль переклав англійською уривок із цих спогадів для збірника наукових статей та документальних матеріалів про Голодомор, підготовленого 2012 року Канадським інститутом українських студій.

Я чомусь упевнена, що книга, яку ви зараз читаєте, — це не остання публікація спогадів Анастасії Лисивець — як оригінального тексту, так і в перекладі іншими мовами. І тому, що Голодомор 1933 року в Україні — одна з тих трагічних подій, що ніколи не буде викреслена з пам'яті людства, а кожне особисте свідчення є безцінним. Але також і тому, що ці мемуари написані *коротко, сильно і страшно*, з тим безумовним літературним талантом, якому міг би позаздрити не один «професійний» письменник.

Пригадую, як колись, уже в останній рік її життя, я стала маму за читанням власної книжки. Вона підвела на мене погляд і збентежено мовила: «Невже це було зі мною? А це було зі мною...»

Вона постійно в ті останні місяці й дні згадувала своє скалічене дитинство, своїх молодих батька й матір, маленьких братів і сестричку, родичів та сусідів... і чомусь коней, яких дівчинкою пасла зі своїм батьком Іваном у Березані, під великим зоряним небом. Дивлячись невидючими старечими очима крізь стіни київської багатоповерхівки, вона казала помираючи, що бачить і чує тих коней, котрі плакали колись *страдницькими* голосами разом зі своїми господарями... І все поривалася піти до них...

Що ж, я вірю, вони знову всі разом там, на зоряних пасовиськах в українському небі.

Наталка Білоцерківець

Коментар

Свої спогади Анастасія Лисивець розпочинає з опису життя своєї великої родини в переддень колективізації та Голодомору – доволі типової картини життя звичайної селянської сім'ї. Вона пише про батька, Івана Григоровича Лисивця (по сільському – Крючок), маму Оксану Никифорівну, сестру Гальку, молодшу за Анастасію на два роки, брата Миколу, молодшого на 4 роки, та наймолодшого Василька. Вони живуть бідно у старенькій хаті, поряд садок. Мають корову, двох коней та двох кабанців, але рідко можуть собі дозволити придбати міський товар, наприклад гарну хустку в квітках для доньки чи чоботи.

Родина вміє цінувати радості щоденного життя – гарячий борщ та запашний хліб, запахи духмяної трави та лугових квітів, відвідування на свята діда Никифора та баби Олени, «музики, танці, жарти, лускання насіння». Свої радощі життя є і в дітей.

У сім'ї панує злагода й любов. Анастасія Лисивець на все життя зберегла про батьків найтепліші спогади: як мати «розказувала нам казки, як тихенько співала сумні пісні й плакала, глядячи по голівці котрогось з нас» чи як батько «годував, напував, чистив і пестив та все говорив про щось із гнідою довгожданою лошицею».

У родині ніхто не цурається роботи. Працюють «до сьомого поту» всією сім'єю, діти, змалечку мають свою сферу відповідальності. Анастасія, наприклад, вміє тримати голку, мне коноплі, годує курей, поросят, пасе корову, рве бур'ян, поле грядочки і багато чого іншого.

Тобто, попри всі труднощі, бідність і негаразди сім'я загалом відносно убезпечена. Нічого загрозливого не очікується, й існують аргументовані сподівання, що кожен наступний день буде схожий на попередній і що, в разі якихось проблем та негараздів, члени сім'ї з ними впраються. За нашою схемою, цей стан відповідає першій фазі – етапові безпеки. Значна більшість людей в період певної соціальної та економічної стабільності перебуває в межах цієї фази, що характеризує «нормальне» життя.

Таке «нормальне» життя стало можливим внаслідок компромісу між партією більшовиків і українським селянством, що був негласно укладений після поразки Української революції 1917–1921 рр. Його уособленням вважаються українізація і Нова економічна політика. Власне, компроміс полягав у тому, що НЕП легалізував товарно-грошові відносини та сприяв виходові з економічної кризи. Селяни мали лише продовольчий податок розміром 20 % від усього вирощеного.

Селянство знову почало ставати на ноги. Держава мінімально втручалася в життя селянських громад, що породило в них надії на те, що їм і далі дозволять багатіти. У своїх громадах селяни жили, як і раніше: вибирали місцеву владу, вільно могли змінити місце проживання та фах.

Варто нагадати й про те, що безземельні селяни отримали від радянської влади земельні наділи для господарювання, які колись належали дворянству. Попри це, селяни у своїй масі не підтримували радянську владу, адже вона заважала їм збагачуватися, створюючи штучні перешкоди для розвитку приватного господарювання. Разом з тим це не заважало їм малювати перед собою доволі райдужні перспективи збагачення на своїй землі. Досягнути ж достатку можна було лише єдиним відомим їм способом – важкою роботою.

Кінець фази безпеки ознаменувався початком колективізації. Хоча, що стосується Лисивців, на початках це

не виглядало загрозово. Навпаки, батько як справжній хазяїн вирішив використати, як йому здавалося, нові можливості для власного зиску. Іван Григорович загорівся можливістю отримати багато землі в степу і хазяйнувати спільно. Він одним із перших вступив у колгосп, відвів «своїх гарно вичищених, із розчесаними гривами білу кобилу й гніду лошицю до колгоспної стайні». Настрій батька передається і Насті, яка в той час ходила по подвір'ю і співала «Багаті ми, багаті ми, щасливі ми, щасливі ми».

Відчуття загрози з'явиться незабаром, коли батько, дізнавшись, що колгоспна худоба починає хворіти та помирати від недогляду, забирає коней назад. Справжня суть колективізації стала йому зрозумілою. Вперше в родину приходять страх, адже батько пішов проти нової влади — голови колгоспу Семена Козацького. Невідоме, яке ще недавно виглядало привабливим і перспективним, починає набувати загрозових обрисів. Разом зі страхом та відчуттям небезпеки відбувається перехід до другої фази опору або втечі.

До колгоспу переходить поле Лисивців — головне джерело поповнення сімейного бюджету. Вся увага батька зосереджується на новій небезпечній ситуації, яку він намагається розв'язати звичним способом: продає лошицю, засаджує город картоплею. Втім звична поведінка починає давати збій, а повертатися до колгоспу він відмовляється.

Вже тоді, навесні — влітку 1930 року впадає в око, що батько опиняється сам на сам з такими викликами, проти яких виявляється безпорадним. Звичайна формула поведінки: що більше працюєш, то більше маєш — більше не працювала.

Колективізація, кінцевою метою якої було усупільнення селянської землі, реманенту та худоби, шокувала селян з їхньою природженою повагою до приватного

майна. 24 мільйони українських фермерів повинні були віддати всю орну землю, весь сільськогосподарський реманент та всю худобу до новоутворених колективних господарств, які назвали колгоспами. Самі вони також мали вступити до колгоспів та працювати на державу за мізерну платню, так звані трудодні. Держава починає тиснути на селян, запроваджуючи збільшення податків, насильницьку конфіскацію збіжжя, залякування з метою вступу до колгоспів, «розкуркулення», арешти та виселення в Сибір та Середню Азію.

Безпека та фізичне виживання селян опиняється під загрозою. В таких умовах весь арсенал попередніх стратегій порятунку виявляється неефективним. На зміну їм приходять нові стратегії виживання, які обмежуються двома варіантами: опором або втечею.

Спочатку українське село вдається до опору, що був досить масштабний. 1930 року відбулося близько 4 тисяч масових виступів, у яких взяло участь близько 1,2 млн селян. І це спочатку дало результат. Після публікації відомої статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» селяни тимчасово дістали право на вихід з колгоспів. Утім невдовзі наступ на селян поновлюється з новою силою, що провокує й посилення опору. За перші 7 місяців 1932 року органи ГПУ зафіксували в УСРР понад 900 масових виступів, що становило понад 56 % від усіх антиурядових акцій в СРСР за цей час. У першій половині 1932 року з колгоспів в Україні вийшли 41 200 селянських господарств. Але цей опір залишався стихійним і розрізненим, а тому був приречений на поразку.

Думки про втечу з'являються й у голови сім'ї Лисивців одразу після появи відчуття небезпеки, але стримують діти. «Коли б оце не ви діти, то пішов би я з села світ за очі...» (с. 29). Врешті вони вдаються до пасивного опору – єдиного, на їхній погляд, дієвого засобу, що залишається в їхньому розпорядженні. Ця боротьба тривала

впродовж довгих двох років, коли сім'я відмовлялася від вступу в колгосп.

Кульмінація боротьби припадає на 1932 рік. Влітку сільські активісти із спеціальних загонів, головним завданням яких була конфіскація харчових продуктів у «куркулів», забирають у Лисивців корову та білу кобилу. Потім батька заарештовують на 20 діб за непокору новій владі. Він повертається додому ще впертішим та непокірнішим та навіть забороняє своїм дітям принижуватись і ходити стригти колоски на колгоспних полях (мати з дітьми ходили на поле нишком, наражаючи себе та дітей на чималу небезпеку бути побитими, а то й заарештованими кінними охоронцями, що стежили за виконанням «закону про п'ять колосків») (с. 33).

В умовах, коли режиму вдалося штучно натравити бідніших односельців на багатших, зростає відчуження селян одне від одного. Сусід Лисивців – ледацюга й хитрун – уже називає їх «куркульськими мордами» (с. 31). Це – тільки прелюдія подальшої жорстокості, характерної для сільських активістів – бідніших односельчан, які часто вели асоціальний спосіб життя.

Анастасія Лисивець описує прихід двох активістів, голови колгоспу Козацького та Гальки Шматькової, що забирають у родини все пшоно. Експропріація відбувається з непотрібною та садистською жорстокістю: Галька навмисно перекидає горщик з борщем, «знаходить» пшоно під подушкою, де його приховала мати, сподіваючись, що активісти не будуть зачіпати малого Василька, який там спав (с. 32). Активісти забирають старі полотняні сорочки, посягають навіть на убогий одяг, який стара баба Лисивчиха залишила на смерть. Цю жорстокість щодо односельців неможливо пояснити раціонально.

Другий етап боротьби та втечі загалом характеризується високим витрачанням фізичної енергії та рівнем емоцій. Активісти нарощують зусилля, щоб знайти харчо-

ві продукти і забрати їх у тих, хто відмовляється вступати в колгосп. Селяни, які опиняються перед загрозою голоду, намагаються максимально сконцентруватися, щоб вибратись із пастки. Їхні зіткнення супроводжуються різними ексцесами, назовні виплескується повно негативної фізичної та психічної енергії, що легко уявити на прикладі обшуку в хаті Лисивців. Але за два роки безперервного опору енергія закономірно спадає. Уже за ці два роки боротьби довелося заплатити велику ціну: за оцінками українських демографів, з кінця 1929 по 1932 роки від голоду померло близько 250 тисяч українців. Але смертність ще не була масовою.

З погіршенням загальної ситуації загострюється й атмосфера в сім'ї. Діти без кінця починають просити їсти. Страх за майбутнє сім'ї, злість від власної безпорадності та усвідомлення зашморгу, що поступово затягується на шиї, провокують важкий і гнітючий психологічний стан. Плач стає буденним явищем.

Батько ніяк не може цьому зарадити. Батькова «горда розумна голова похилилася, почала сивіти...» (с. 31), а невдовзі він «зробився якийсь менший, худий, згорбатів, посивів дуже, зуби в нього захиталися, губи запечені, аж чорні» (с. 33). Голові сім'ї в патріархальному українському селі, який несе всю відповідальність за добробут і здоров'я родини, важко визнати власну безпорадність. Він усе ще злиться та кричить, що помре, але не піде записуватися в колгосп, попри вмовляння родичів і матері (с. 28).

Він бачить, що стратегія опору не працює – його родина вже голодує. Також він знає, що голодує і помирає «сім'я дядька Петра, батькового брата, який жив у приймах на Дмитренківщині; помирала на Кубані тітка Варка, батькова сестра, і вся її сім'я, інші родичі у Лехнівці та Березані» (с. 35).

Із часом Лисивець-старший остаточно визнав власну безпорадність. У розмові з сусідом він говорить: «Мене

вже ніщо не врятує. Рятуйся ти, то, може, й до моєї сім'ї колись добре слово мовиш» (с. 31). Він уже готовий відмовитися від боротьби та тікати до Києва, а то й на Донбас, куди потім забрати сім'ю (с. 38). Важко уявити як складно йому, що навряд чи виїжджав за межі свого району, даються такі думки. Шукати порятунку, та ще й з чотирма дітьми, у родичів, у яких справи йдуть не краще, немає сенсу. Він навіть заради дітей готовий визнати свою екзистенційну поразку, примиритись із втратою будь-яких перспектив на самостійне господарювання та вступити в колгосп, що власне і сталося (с. 40). Вже на смертному ложі в своїй хаті, він сам вмовляє дружину вступити до колгоспу. Вічний трудівник не витерпів нової важкої дійсності, не знайшов нових, невідомих йому раніше стратегій порятунку, і помирає цілковито морально розбитим, добре розуміючи, на що він прирікає свою велику сім'ю. Буквально через пару тижнів Оксана та старші діти стають колгоспниками четвертого бережанського колгоспу імені ДПУ.

До речі, існують численні свідчення, що чоловіки під час Голодомору частіше помирали першими. Очевидно, що їм було складніше, ніж жінкам, адаптуватися до нової соціальної реальності, відкинути доголодоморні соціальні ролі та прийняти приниження голодом. Вони розуміли, що відповідальність за сім'ю лежить на їхніх плечах і неможливість її прогодувати призводила до глибокого психологічного переживання. Розчарувавшись у власних силах, вони ламалися психологічно, що вело до смерті фізичної.

Ще одна з ознак другого етапу – катастрофічний занепад рівня взаємодопомоги серед односельців та втрата відчуття спільноти. До того ж рівень соціальної роз'єднаності та ізоляції з часом лише зростає. Навіть міцні сім'ї, що традиційно допомагали одна одній садити та збирати урожай, будуватися, підтримували у разі різних проблем, припиняють це робити.

Тепер кожна сім'я, попри рівень достатку, статусу в новій сільській ієрархії, відчувається соціально ізольованою. Сім'ї намагаються прогодувати передусім своїх дітей, а іншим родичам допомагають за залишковим принципом. Так, родичі допомагають організувати похорони батька і матері Насті, але вже не в змозі поховати Гальку відповідно до звичаїв. Так само вони продовжують підтримувати родину ще якийсь час – дають трохи картоплі посадити город весною 1933 р.

Анастасія Лисивець тонко помічає, що «кожен молився і таїв у глибині душі свою надію, що була відома тільки йому» (с. 44.). Тітка Марія і дядько Лаврентій, Михайло, баба Олександра, тітка Мотря, тітки Дунька і Палажка думали про себе, а отже і про виживання власних дітей. Навіть дід Никифор (батько Оксани Лисивець) відмовляється взяти до себе хоча б одну дитину, щоб зменшити тягар із чотирьох дітей, який видавався абсолютно непіднімним. «Кожному хотілося жити і ніхто не хотів лягати у могилу замість іншого ... це може зробити тільки мати для дитини, та й то не завжди», – пише Анастасія Лисивець (с. 45).

Сильнішим за старі товариські та сусідські зв'язки виявляється і новий соціальний поділ на сільських активістів і колгоспну еліту, з одного боку, і решту – з іншого. Колгоспний бригадир Харитон Іванович дуже добре забезпечує свою сім'ю. Його дружина навіть свиням дає бур'ян з молоком (с. 53). Анастасія і син Харитона Івановича Андрійко – друзі й однокласники. Але, навіть знаючи, що Лисивці на межі загибелі, жінка не пробачає Насті крадіжки крайчика хліба (с. 54).

Крах стратегії боротьби і втечі зумовлює настання третьої фази, а з ним і справжньої травми Голодомору. В умовах тотальної нестачі харчів члени сім'ї починають шукати нових невідомих практик виживання. Вони рвуть щавель та кінську лободу для борщу, обдирають гілочки

липи, крадуть полову в колгоспному свинарнику. Втім такого альтернативного харчування не вистачає, щоб задовольнити почуття голоду, не кажучи вже про те, щоб знову вийти на рівень відчуття безпеки. Такі практики не в змозі відвернути смерть від недоїдання, а лише відстрочити її.

Відбувається перехід до найстрашнішої фази, що починається в кінці 1932 р. — на початку 1933 р. і тривала до середини 1933 р. (за цей час, згідно з дослідженнями українських демографів, від голоду померло близько 4 млн осіб). Настає заціпеніння — біологічно запрограмований режим найменшого витрачання енергії. Якщо стратегія втечі або боротьби має на меті повернення до режиму безпеки, то заціпеніння передбачає продовження життя якомога довше. У такому стані жива істота вже не здатна на опір. Запускається еволюційно найдавніший захисний механізм людського виживання, успадкований людиною ще від рептилій. Зменшуються серцебиття та больовий поріг. А що істотно падають фізична активність та процеси обміну речовин усередині організму, то для його функціонування достатньо спожити мінімальну кількість їжі. Ззовні це проявляється у відчутті слабкості, запамороченні, нудоті. Залишається лише одна фізіологія, яка робить свідомість неважливою. І саме це сталося за Голодомору з десятками мільйонів осіб.

Всепереборна сила голоду, від якої не можна сховатися та подолати вольовим зусиллям, заступає собою всі інші емоції, мораль та мотивації. Не важливим стає те, що людей хоронять на своїх городах чи в ямах, собаки вигрібали неглибоко закопані трупи, а матері їли своїх дітей.

Смерті вже не бояться. Усі помисли та мрії голодної людини — про їжу та все, що з нею пов'язане. «Ми не боялися більше смерті, хотіли, страшенно хотіли їсти», — згадує авторка (с. 60). Людей охоплює апатія — своєрід-

на байдужість до всіх зовнішніх подразників, відчуттів та емоцій. Зникає тривожність і найсильніше відчуття страху за власне життя. «Не було ні жалю, ні страху. Нічого не було. Баба мовчала і я мовчала» (с. 70).

Власне, якщо б не цей успадкований людиною від рептилій спосіб порятунку, то від голоду померло б набагато більше людей. Але період заціпеніння та апатії в людей, на відміну від рептилій, не може тривати довго — якщо людина не виходить з нього за доволі короткий проміжок часу, то настає смерть. Так помер Василько, який зовсім захляв, перестав просити їсти і відмовлявся вставати з ліжка (с. 57). Так померла Галька, яка спочатку «дивилася у стелю» (с. 60), опухла, «ноги стали важкі як колоди», і з них виливалася рідина (сс. 71, 72). Так померла мати, яка «перестала працювати, знесилилася, ледве тягала ноги по хаті» (с. 60), а потім і зовсім перестала підводитися (с. 62).

Змінюється емоційна поведінка та світовідчуття людей. Нема різких рухів. Природну тишу та гнітюче мовчання не переривають ніякі звуки, лише плач та стогін. Серед запахів домінують запахи немитого тіла, брудного непраного одягу та мертвих непохованих людей, які почали розкладатися. Ще один маркер Голодомору — відчуття порожнього знелюдненого простору через смертність, втечу, величезне зменшення кількості домашніх тварин і розбирання будівель на паливо.

Звісно, у період заціпеніння та апатії можливі прояви високої емоційної напруги й енерговитрат, характерної для етапу боротьби та втечі. Це, зокрема, стосується жорстокості між самими жертвами Голодомору, насамперед на ґрунті конкуренції за обмежені ресурси. Зокрема, Галька двічі постраждала від насильства з боку односельців, які перебували в стані, близькому до афекту. Одного разу її важко побила жінка за те, що та на чужому городі витягла із землі декілька кущиків молодої картоплі

(с. 47). Іншого разу сусід Гнат Ловушка ледь не до смерті забив Гальку об цямрину колодязя, «з якого він ціле життя брав воду», через вирвану часничину (с. 71). Можна припустити, що в другому випадку сусід Гнат Ловушка ще перебував у режимі боротьби та втечі, тоді як Галька мала всі ознаки апатії.

Отже, хронологічний період кінця 1932 – середини 1933 рр., що пізніше став відомий як Голодомор, відповідає симптомам заціпеніння та апатії – один з найважливіших висновків, який підтверджується спогадами Анастасії Лисивець.

Тепер не виникає сумнівів, що якби політика винищення голодом продовжилася до кінця 1933 р., то смертність серед українців сягнула б десятків мільйонів, загроза винищення постала б перед майже всіма українцями-селянами. Втім паралельно з періодом масового голодування починається кінцева фаза, яка поряд з апатією і становить справжню дуальну природу Голодомору. Голодних людей починають рятувати. Але, рятують тільки тих, що підкорилися, визнали своїх мучителів.

Людей у прямому розумінні привчали до дисципліни, годуучи лише в школах чи колгоспах, та в певний час, під час колективних споживань їжі. Відбувається вихід з етапу заціпеніння та одночасний перехід до четвертої фази – повернення до відносного відчуття безпеки.

Анастасія Лисивець про це пише просто, наводячи факт, що «колгоспникам почали варити на полі юшку, галушки чи затірку. Голодні люди йшли на поле, щоб попоїсти...» (с. 51). Коли Миколу та Василька зачислили до сільського патронату, відкритого в селі, щоб порятувати від смерті голодних дітей колгоспників, то Оксана сприйняла це як велике полегшення. Вона вдячна за таку підтримку, що цей тягар, який от-от був готовий розчавити її, перейняли на себе інші (с. 51). І вже було неважливо, що дітей годували тим же просом, яке в них віді-

брали, і від імені тих, хто вчора забирав у неї це останнє просо. Важливо лише одне: її діти не помруть.

Навряд чи сама Настя та й інші свідки Голодомору розуміли, який експеримент над ними ставили. Розчавлені голодом люди «вчилися» новій стратегії виживання дуже швидко. Вони йшли працювати в колгоспи фактично задарма, за мітичні трудовні, відмовившись від попередніх надій, планів на майбутнє та попереднього способу життя.

І Настя після смерті брата Василька не залишається на похорон, а йде «до Харитона Івановича, щоб не пропав [її] пайок муки» (с. 59). Її титки так само «були на роботі і прийти не змогли» на похорон сестри (матері Анастасії) (с. 68). Система навчає Настю і мільйони інших людей покорі та роботи. Незасвоєна наука означає смерть з голоду.

Навчання триває місяці. Підгодовують потрохи. За роботу Настя отримує повну миску густої затірки, але її не вистачає, вона «б її їла і їла, але більше не давали» (с. 71). Щоб вижити треба отримати затірку, а щоб отримати затірку, треба брати сапу й іти на роботу (с. 72). Її переконують родичі «хилитися до колгоспу» та слухати, що «скаже влада» (с. 74). Потрібно довести свою лояльність і відданість. І Настя, як і інші, робить те, що диктує здоровий глузд та інстинкт виживання. Наступного дня після смерті Гальки вона «раніше за всіх вийшла на роботу» (с. 73).

Так відбувається повернення від захисної стратегії заціпеніння до нової, незнаної досі стратегії, що передбачає покору та роботу, які забезпечують виживання та дають шанси на повернення до фази безпеки. Тому ті, хто звинувачує голодних людей у відсутності збройного опору, зовсім не розуміють того, що сталося у 1932–1933 роках.

Так вижили титка Улита та її діти, дядько Лаврентій, титка Параска й усі інші. Вперше про те, що ця стратегія

виявляється успішною, Анастасія Лисивець згадує невдоволення після смерті Гальки. Вона та Микола вступили до бригади Симона Крутя, який був товаришем їхніх батьків. Він посилав сиріт на легшу роботу, ставив гарні трудові й дозволяв брати додому трохи колосків. Тоді вперше всі напекли свіжого хліба (с. 78).

1 вересня 1933 р. Анастасія пішла до школи. Винагорода за слухняність була й далі. Вона одержувала в школі премії і подарунки. Через рік, вранці 7 листопада 1934 р., поснідавши картоплею і хлібом з огірками, вона по морозу пішла на мітинг, присвячений святу Великої жовтневої революції. Сирота не мала взуття, і мусила йти босою, чого дуже соромилася.

Настя Лисивець – відмінниця навчання – мала промову того дня. Замерзла, схвильована, присоромлена, бо боса, вона виголосила промову, якій щиро аплодували вже колгоспники четвертого бережанського колгоспу імені ДПУ. Того дня Анастасія промовляла, про те, що щаслива, «що колгоспний лад приніс щастя селянству, що ми єдині в світі такі щасливі» (с. 83).

Чи вірила вона тому, що говорила? Мабуть, ні. Чи прийняла вона нову реальність? Мабуть, так. Як і мільйони інших, вона виконала своє найголовніше і, по суті, єдине завдання в голодні роки – вона вижила. По-своєму вона залишилася віддана системі, яка понівечила її життя. Вона виготовила та розклеїла листівки проти нацистів під час Другої світової війни, відмовилася втекти на захід разом з іншими дівчатами-остарбайтерами, все життя пропрацювала в радянській школі.

Разом з тим вона не забула свого скаліченого дитинства, зберегла відданість правді батьків і традиціям українського села, по яких такого жакливого удару завдав Голодомор, виховала своїх дітей українськими патріотами. Вона згадує, що в юні роки «жадібно хотіла відчувати єдину правду, а їх виявлялося чомусь дві. І боліло моє

дитяче серце» (с. 37). Здається, ця роздвоєність переслідувала її все життя.

Спогади Анастасії Лисивець зберігають лише одиничні згадки щодо впливу Голодомору на її подальше життя. Зокрема, вона звинувачувала себе в тому, що вони з Галькою не приготували здичавілих курчат, яких вони з такими труднощами ввіймали, увечері, а не наступного ранку – тоді, можливо, мати б вижила (с. 64). Згадувала і про сором від голоду та сором від крадіжки. З іншого боку, вона мовчала про те, чи відчувала вину через те, що Гальку, на відміну від інших членів сім'ї, поховали без труни? (с. 73). Чи відчував вину Микола за те, що він двічі запізно приносив хліба з патронату і не зміг врятувати матір і Гальку, теж залишається невідомим.

Микола Рябчук у своїй передмові наводить приклад своєї матері, яка «щиро плакала, як і більшість советських людей, коли 1953 року помер Сталін». Чому так сталося, як зрозуміти тих, хто з пієтетом та повагою ставляться до Сталіна та ностальгують за Советським Союзом? Книжка Анастасії Лисивець не може до кінця дати відповіді й на ці всі питання.

Але вона допомагає зменшити хронологічний розрив між сучасниками та жертвами Голодомору. Після прочитання цих спогадів ми розуміємо, що насправді пережили жертви Голодомору, як, за влучним висловом Миколи Рябчука, українців не лише «було опущено до тваринного стану, а й наказано забути про це, стерти з пам'яті, ба гірше – полюбити своїх мучителів».

Ці знання стануть у пригоді психологам, які досліджують травму голоду. Історикам буде корисно порівняти зазначені тут фази з тими історичними періодами, які вони виділяють у рамках дослідження колективізації та Голодомору як геноциду. Нарешті, ми краще зможемо зрозуміти, як розповідати про Голодомор у музейних експозиціях та популярних виставках. Бо Голодомор

з погляду жертви – це заціпеніння, єдиний порятунок від якого – покора та робота.

На перший погляд, може здатися, що спогади Анастасії Лисивець та цей аналіз малюють песимістичну картину покори українського населення. Однак це лише частково так. Адже Анастасія та Микола, як і десятки мільйонів інших українських селян, вижили. Більшість із них успадкували цю роздвоєність і покору. Разом з тим вони боролися, відновлювалися і долали ці травматичні наслідки.

Ці процеси продовжуються й сьогодні. І, дивлячись на те, як наш народ відстоює свої права на майданах нині та протистоїть іноземній агресії, ця історія вже не виглядає такою песимістичною. Але для того, щоб у цьому переконатися, потрібно вже читати інші тексти.

Анастасія Лисивець

«СКАЖИ ПРО ЩАСЛИВЕ ЖИТТЯ...»

Дизайн та верстка – А. Чернявський

Підписано до друку 10.10.2019.
Формат 84x108/32. Умов. друк. арк. 5,46.
Папір офс. Друк офс.

Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ-80, а/с 1, тел. (044) 462 5269, 462 5270,
kis.prom.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №6522 від 06.12.2018 р.

Надруковано

